

Zoran Lakić

RAZMJENA RATNIH ZAROBLJENIKA U CRNOJ GORI U TOKU NARODNOOSLOBODILACKOG RATA

Pitanje razmjene ratnih zarobljenika u Crnoj Gori u toku narodnooslobodilačkog rata ostalo je neproučeno, ili, pak, nedovoljno proučeno. Razlog leži vjerovatno u nedostajanju naših i neprijateljevih dokumenata iz vremena rata. Stoga i naše pretenzije da obradimo tu materiju ge mogu biti velike. Sigurno je samo to da smo, u granicama dostupnosti arhivske i druge dokumentacije, težili da osvjetlimo i ovu, zbog svog posebnog karaktera, manje poznatu stranu rata.¹

Koliko i u kojoj mjeri je na teritoriji Jugoslavije poštovan status ratnih zarobljenika u toku narodnooslobodilačke borbe interesuje pravnike, kao što istoričara zanima kada i u kolikom obimu je obavljena razmjena ratnih zarobljenika. Kako su italijanske okupacione vlasti gledale na stalno nastojanje rukovodstva narodnooslobodilačkih partizanskih odreda za Crnu Goru i Boku i štabova teritorijalnih narodnooslobodilačkih partizanskih jedinica da se povedu pregovori za razmjenu ratnih zarobljenika i zašto su to veoma teško i vrlo rijetko prihvatale — jednako je interesantno i za pravnike i za istoričare. I, napokon, zanimljivo je, samo po sebi, pitanje zbog čega su predstavnici italijanskih i drugih okupacionih vlasti u Crnoj Gori u većini slučajeva odbijali da povedu pregovore o razmjeni ratnih zarobljenika? Ta pitanja, potencirana još i sa aspekta odnosa prema ratnim zarobljenicima s jedne i druge ralujuće strane, govore koliko je tema o razmjeni ratnih zarobljenika, makar se ona odnosila samo na teritoriju Crne Gore i uglavnom

¹ Istorija narodnooslobodilačkog rata i narodne revolucije sve više postaje predmet interesovanja naučnih radnika i uopšte ljudi od pera. Članci, hronike, monografije i naučne studije do sada objavljene nagovještaj su svestranog proučavanja važnih pitanja iz naše novije prošlosti. Međutim, pitanje razmjene ratnih zarobljenika kojim se bavimo na ovom mjestu, bilo je u dosadašnjim istraživanjima zapostavljeno. Ako je negdje i dotaknuto u dosadašnjim publikacijama o narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji, učinjeno je to, najčešće, uzgredno i nedovoljno pregledno. Potpuniji zahvat u tom smislu učinio je dr Đoko Ivanović u svojoj tezi *Položaj ratnih zarobljenika po ratnom pravu*. Ali, samim tim što je to teza u kojoj se problem razmatra uopšteno i na cijelom jugoslovenskom ratištu, ona nije pretendovala na potpuniji zahvat pitanja razmjene ratnih zarobljenika u Crnoj Gori. Na žalost, teza dra Ivanovića, makar i takva, nije dostupna široj čitalačkoj publici iz razloga što još nije publikovana, iko je završena prije pet-šest godina.

samo rta Itaiijane², kompleksna, važna i interesantna i kako je u dosadašnjoj historiografiji o NOR-u bila neopravdano zapostavljena.

I

U aprilu 1941. godine okupatori su zaposjeli i rasparčali bivšu Kraljevinu Jugoslaviju, Italija je anektirala ili okupirala: tzv. Ljubljanski provinciju, znatne dijelove Hrvatske, Bosne i Hercegovine, manji dio Sandžaka, Kosova i Metohije, zapadni dio Makedonije i Crnu Goru.

Takozvana Ljubljanska provincija, koja je zahvatala teritoriju Slovenije južno od Save, sa gradom Ljubljanom, anektirana je i postala je sastavnim dijelom (parte integrate) Kraljevine Italije. Posebnim članom dekreta o ustrojstvu ove provincije dato je ovlaštenje vladi Italije da na teritoriji Ljubljanske provincije može da proširi odredbe italijanskog ustava i druge nacionalne zakone.³ Posebnim dekretom (Reggio Decreto Legge) br. 452 od 18. maja 1941. anektirana je i teritorija Hrvatskog primorja, Dalmacije i jadranskih ostrva. Ostrva Krk i Rab ušla su u sastav takozvane Riječke provincije (»Aggregati alla provincia di Fiume«). Ostalu teritoriju koju su okupirale italijanske jedinice sačinjavao je Guvernerat Dalmacije (»Governatorato della Dalmazia«), podijeljen na tri provincije: zadarsku, splitsku i kotorsku.⁴

U sklopu takvog okupacionog sistema teritorija Crne Gore nije imala isti status. Boka Kotorska je anektirana kao »integralni dio italijanskog kraljevstva«; Ulcinj, Tuzi, Plav, Gusinje i Rožaje sa okolinom pripojeni su takozvanoj Velikoj Albaniji. Preostali dio Crne Gore imao se organizovati kao »samostalna« država. U gradovima i opštinskim centrima okupator je uspostavio garnizone i vojne posade, karabmijerske i linansijske stanice. Zandarmerijske i finansijske stanice, koje su ostale posle kapitulacije Jugoslavije na svojim mjestima, okupator je stavio pod svoju komandu, a u redim slučajevima ih je ostavio da samostalno, bez prisustva Italijana, vrše svoje funkcije. Namjera italijanske vlade je bila da Crna Gora ima tobože samostalnu vladu, koja bi bila pod protektoratom Italije i kontrolom visokog komesara za Crnu Goru, koji je imenovan kraljevim dekretom. Koristeći se rodbinskim vezama ranijeg vladara Crne Gore i italijanskog kralja⁵, Italija je u Crnoj Gori nastupala kao »osloboditeljica« crnogorskog naroda »ispod srpskog jarma«. Trebalo je stvoriti utisak da Crna Gora i Crnogorci nijesu okupirani i porobljeni. U tom smislu je bila planirana i kasnije organizovana posjeta italijanskog kralja glavnom gradu Crne Gore — Cetinju, 16.

² Pokušaji pregovora o razmjeni ratnih zarobljenika činjeni su u 1944. godini i sa predstavnicima njemačkih okupacionih vlasti. Međutim, sve se završilo na bezuspješnim pokušajima: razmjena ratnih zarobljenika sa Nijemcima uopšte nije vršena. Zbog toga će, praktično uzev, ovdje biti govora samo o razmjeni ratnih zarobljenika sa Italijanima na teritoriji Crne Gore.

³ Saopćenje o talijanskim zločinima protiv Jugoslavije i njenih naroda, izdanje Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih komandanata, Beograd 1946, 10.

⁴ Isto.

⁵ Crnogorska princeza bila je italijanska kraljica.

maja 1941. godine.⁶ Uostalom, i sam Musolini je tih dana u Rimu izjavio: »Crna Gora ponovo dobija svoju nezavisnost i ulazi u italijansku sferu«.⁷

Visoki komesar za Crnu Goru, Serafino Macolini, sazvao je, uz pomoć vođe crnogorskih separatista, Sekule Drljevića, »Crnogorski sabor« na Cetinju. Sabor je 12. jula 1941. godine objavio deklaraciju, u kojoj stoji između ostalog:

»1. Crna Gora se oglašava za suverenu i nezavisnu državu u obliku ustavne monarhije;

2. Izjavljuje se zahvalnost italijanskim snagama zbog oslobođenja i podsjeća se na uske veze između dinastije Petrović-Njegoš i italijanskog kraljevskog doma;

3. Moliće se italijanski kralj i car da odredi namjesnika Crne Gore, koji će proglasiti Ustav«.

U završnoj riječi na Saboru visoki komesar Macolini je izjavio. »Jugoslavija kao država prestala je da postoji... Crna Gora je uspostavljena«.⁸

Samo dan kasnije nakon ovog Sabora, 13. jula, ustanak naroda Crne Gore označio je i kraj iluzijama o mogućnosti stvaranja još jedne satelitske i vazalne države na teritoriji bivše Jugoslavije. Tako su Italijani vrlo brzo bili primorani da napuste igru s »nezavisnošću« Crne Gore i da primijene uobičajeni način porobljavanja. Dekretom od 3. oktobra osnovan je Guvernatoreat Crne Gore («Governatore del Montenegro») na vojničkoj osnovi.⁹

U Crnoj Gori dislocirane su bile jedinice italijanskog 17. armijskog korpusa: divizije »Centauro«, »Marke« i »Mesina«. Osim njih, nalazile su se i ove jedinice: 11. mobilni bataljon karabinijera, 106. bataljon granične straže, motociklistički policijski bataljon (iz divizije »Marke«), manje jedinice mornarice sa zajedničkom komandom u Tivtu, zatim dijelovi 108. legije »crnih košulja«, finansi i policija.¹⁰

Brojno najjači garnizoni okupatorskih jedinica bili su raspoređeni po sreskim centrima: Nikšiću, Podgorici, Cetinju, Pljevljima, Beranama¹¹, Danilovgradu, Bijelom Polju i dr. I u ostalim mjestima Crne Gore nalazile su se italijanske okupacione jedinice.

Prvi ratni zarobljenici

U trinaestojulskom ustanku veći dio Crne Gore bio je oslobođen. Samo su gradovi Nikšić, Podgorica, Cetinje, Kotor i Pljevlja ostali i

• Glas Crnogorca br. 1 od 18. V 1941.

⁷ Saopćenje o talijanskim zločinima ..., 12.

* Glas Crnogorca br. 9 od 13. VII 1941; Radoje Pajević, *Okupacija Crne Gore 1941. godine i planovi oko stvaranja »nezavisne« crnogorske države*, Istorijski zapisi br. 2/1961, 273.

⁹ Glas Crnogoraca br. 6 od 6. XII 1941.

¹⁰ Zoran Lakić, Radoje Pajović i Gojko Vukmanović, *Narodnooslobodilačka borba u Crnoj Gori 1941—1945*. Hronologija događaja, Titograd 1963, 11. (U daljem tekstu Hronologija.)

¹¹ Podgorica — danas Titograd, Berane — danas Ivangrad.

dalje u italijanskim rukama. Italijanske jedinice pružale su otpor, negdje žilaviji, negdje slabiji. Na kraju su bili primorani da se predaju čak i jaki garnizoni, kakvi su bili, na primjer, u Danilovgradu i Beranama, gdje se nalazilo preko 1.500 italijanskih vojnika.

S prvim uspjesima ustanika u Crnoj Gori zarobljeni su prvi italijanski vojnici. Samo u vremenu od 13. do 24. jula bilo je zarobljeno preko 3.500 italijanskih vojnika: u Virpazaru 51, na Čevu 12, Rijeci Crnojevića 25, Košćelama 830¹², u Spužu 14, pod Ostrogom 15, u Andrijevići 180, na Murinu 16, Brajićima 170, u Beranama 700, Goranskom 15, u Danilovgradu 825, Kolašinu 260, Bijelom Polju 180, Šavniku 45, na Grahovu 60 itd.¹³

Zarobljeni italijanski vojnici bili su smješteni u logorima, koji su se nalazili u većim oslobođenim mjestima koje su oslobodile ustaničke snage. Logori s većim brojem zarobljenika nalazili su se u Danilovgradu, Beranama, okolini Nikšića i na Brezi (kod Kolašina). Zarobljenici su držani po većim zgradama ili u kasarnama bivše jugoslovenske vojske (na Brezi).

Među prvim zarobljenim italijanskim vojnicima nalazio se izvestan broj ranjenika. Sa njima se postupalo kao i sa ranjenim ustanicima. Najviše ranjenika zarobljeno je nakon teškog poraza Italijana na Košćelama, 15. jula. Lakši ranjenici su odmah bili previjeni, a teški su bili upućeni na Rijeku Crnojevića, gde im je ukazana stručnija ljekarska pomoć¹⁴

Interesantan je slučaj zarobljavanja italijanskog garnizona u Beranama. Našavši se u bezizlaznom položaju, okružena ustaničkom vojskom, koja je brojala oko 5.000 boraca, komanda garnizona je tražila pregovore o uslovima kapitulacije. Sa italijanske strane u pregovorima su učestvovali: ađutant komandanta puka i po jedan karabinijer, finans i bersaljer. U ime ustanika pregovore su vodili: Milan Kuč, Đoko Pajković, Savo Joksimović, Radomir Jovančević, Radonja Golubović, Panto Mališić i Pavle Đurišić.¹⁵ Osamnaestog jula postignut je sporazum o uslovnoj predaji italijanskog garnizona. Italijani su bili obavezni da predaju svu municiju, teško i srednje naoružanje, sanitetski materijal; jedino su vojnici mogli zadržati puške, a oficiri pištolje. Takođe im je dozvoljeno da se slobodno prebace do najbližeg italijanskog garnizona, a ako takvog nema u Crnoj Gori onda u Italiju.¹⁶ Dva dana kasnije, aa ponovnom susretu pregovarača, Italijani su bili prinuđeni da predaju i puške¹⁷

¹² Kronologija, 54. U ovom mjestu koje se nalazi na komunikaciji Rijeka Crnojevića — Cetinje, 13. i 15. jula 1941 godine ustanici su se sukobili s italijanskim snagama. U prvom sukobu zarobljeno je 30 italijanskih vojnika, a u drugom, mnogo žestocem i važnijem — čak 800.

¹³ Isto, 40—91.

¹⁴ Ratrić Jovanović, *Crna Gora u NOR i socijalističkoj revoluciji*, knj. I, Beograd 1960.118.

¹⁵ Isto, 151.

¹⁶ Isto, 152.

¹⁷ Isto, 153.

Na sličan način se predao 20. jula i veliki italijanski garnizon u Danilovgradu.

Zarobljenicima je ostavljen cjelokupni licm pribor, uniforma i druga oprema. Oni se praktično nijesu osjećali kao zarobljenici, jer su se u nekim logorima mogli čak i slobodno kretati, s tim što su naveče bili obavezni da se vrate u logor. Ostavljeno im je i dovoljno namirnica za prehranu. Zapravo, njihova sledovanja su bila kao i ranije, U Kolaširiu, na primjer, slobodno su se kretali, čak i pored ustaničkih logora.

Pojedinci su uspostavljali lične kontakte sa pripadnicima NOP-a, predstavljajući se kao antifašisti.¹⁸ S obzirom na stanje u zarobljeničkim logorima i status ratnih zarobljenika, ti prvi zarobljenički logori najmanje su ličili na to. Nije bio rijedak slučaj da se pred logorima zarobljenih italijanskih vojnika čuje popularna revolucionarna pjesma »Avanti popolo«, koju su pjevale grupe italijanskih zarobljenika.

Kao što se vidi, odnos prema prvim italijanskim ratnim zarobljenicima bio je korektan. Njihov status de facto nije ni bio pravi zarobljenički. Krajem jula većina njih je puštena na slobodu.¹⁹

Dok se NOP u Crnoj Gori od početka oružanih borbi pridržavao odredaba međunarodnog ratnog prava, što se manifestovalo i na primjeru ljudskog odnosa prema zarobljenim italijanskim vojnicima, italijanske okupacione vlasti nisu birale sredstva da uguše ustanak crnogorskog naroda.

Raznim aktima i uredbama italijanskih okupacionih vlasti ograničene su osnovne slobode građana na okupiranoj teritoriji. Već 4. maja italijanski civilni komesar Macolini izdao je naredbu o zavodjenju policijskog časa: građanstvu je zabranjeno kretanje poslije 22,30 časova.²⁰ Samo nedelju dana kasnije, 11 maja, na Cetinju je ukazom Maoiimja uspostavljen Vojni sud, koji je sudio po italijanskom vojnom krivičnom zakonu.²¹

To su bile pripreme koje su imale da ozakone zločine u Crnoj Gori i drugim jugoslovenskim pokrajinama koje je anektirala ili okupirala Italija.

Kaznene ekspedicije palile su sela u znak odmazde prema narodu, koji nije priznavao italijansku vlast. Već 14. jula u riječkim selima Drušićima i Rvašima popaljeno je 110 kuća i ubijeno 11 lica. Istoga dana potpuno su spaljena sela u Paštrovićima: Čelebrdo, Mišići i Durmane.²² Dvadeset drugog jula, u dolini Zete, na komunikaciji Podgorica — Danilovgrad popaljena su sela: Rogarne, Donje Šume, Velie Brdo, Grbe, Cero-

¹⁸ Bilo je slučajeva, međutim, da su neki zarobljeni karabinijeri, nakon što su bili oslobođeni, pronalazili svoje poznanike iz vremena zarobljenništva, hapsili ih i internirali.

¹⁹ Kada su jake italijanske snage preduzele odmazdu za poraz u Danilovgradu (kojom prilikom ih je bilo palo u ropstvo blizu 1.000 vojnika i oficira) mnoga sela su do temelja popaljena. Rukovodstvo NOP odreda »Bijeli Pavle« je, za uzvrat, oslobodilo 23. jula grupu italijanskih oficira, zarobljenih prilikom prvog oslobođenja Danilovgrada,

²⁰ Glas Crnogorca br. 1 od 18. V 1941. Naredba civilnog komesara br. 11.

Glas Crnogorca br. 3 od 3. VI 1941.

²² Hronologija, 51.

vica, a na komunikaciji Cetinje — Čevo: Čekanje, Petrov Do, Milojević L Vukovići, Malošin Do i Lješev Stup.²³ Slična sudbina zadesila je 31. jula i selo Majstore, u kome su dijelovi italijanske 18. divizije »Mesina« izvršili teške represalije.²⁴

Represalije su pojačane u avgustu kada je plima narodnog ustanka splasnula pod pritiskom znamih italijanskih snaga koje su prebačene sa drugih ratišta. Početkom avgusta popaljena su sela: Krivošije (u Boki Kotorskoj), Veruša (kod Lijeve Rijeke), zatim Gračanica, Kruševo, Ulotina i Luge (kod Andrijevice). Sela u neposrednoj blizini Berana bila su, bez malo, spaljena do posljednje kuće. U selu Vinieka spaljene su 44 kuće, u Buču — 12 kuća, Lušcu — 10, Docu — 12 kuća itd. Selo Rijeka Mušovića, na komunikaciji Berarie — Kolašin; potpuno je spaljeno, kao uostalom i selo Lutovo u Bratonožićima.²⁵

Uporedo sa paljenjem sela, italijanski vojnici su sistematski pljačkali imovinu stanovništva. Za to su imali naređenje lično od komandanta okupatorskih trupa u Crnoj Gori Pircija Birolija, koji je 8. avgusta Komandi 14. armijskog korpusa izdao naredbu za konfiskaciju imovine ustaničkih porodica. U tom dokumentu se kaže: »Dopunjena okupacija crnogorske teritorije i razbijanje pobunjenika, koji su danas svedeni na beznačajne grupe u raznim zonama ... dozvoljavaju da se u operacijama čišćenja malog obima i onih koje obavlja policija, smanji stepen odmazde koja se sastoji u rušenju građanskih kuća. Stoga molim da se ispita mogućnost da se drastična mjera rušenja, ukoliko je to moguće, i nije u suprotnosti sa karakterom stroge primjene represalija, zamijeni konfiskacijom.«²⁶ Prema podacima iz oktobarskog broja Saopštenja Glavnog štaba NOP za Crnu Goru i Boku 1941. godine, Italijani su popalili preko 5.000 domova. Nijesu bile pošteđene čak ni seljačke pojate. U pljački imovine išli su tako daleko da su čak i »nejaku djecu, žene i starce, ostavljali bez praška brašna«. Konfiskovane su i »dječje pelenice iz kolijevke, ženske grebene i preslice, klupko pređe itd.«²⁷

Jedna od drastičnih kaznenih mjera italijanskih okupacionih vlasti bila je, svakako, interniranje civilnog stanovništva u koncentracione logore. Pošto opljačkaju i popale sela, kaznene ekspedicije su odvodile stanovništvo u garnizone iz kojih je zatim upućivano u internaciju. Tako je već 22. jula internirano na ostrvo Drač oko 150 rodoljuba iz Boke Kotorske, sa motivacijom da su »komunističke pristalice«.²⁸ Krajem istoga mjeseca u Cetinju je izvršeno masovno hapšenje. Uhapšeno je sve muško stanovništvo od 15—50 godina, ukupno oko 2.000 lica. Uhapšeni su bili smješteni u poznatom zatvoru Bogdanov kraj i u zgradi bivšeg italijanskog poslanstva,²⁹ Iz te mase pohapšenih 15. avgusta su izdvo-

²³ Isto, 87 i 88.

²⁴ Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u jugoslovenskih naroda, tom III, knj. 4, dok. 162, Telegram Ministarstva, inostranih poslova Italije od 2. VIII 1941.

²⁵ Hronologija, 104—126.

²⁶ Zbornik dokumenata, III, 4, dok. br. 166.

²⁷ Isto, 1, dok. br. 37.

²⁸ Arhiv Vojnoistorijskog instituta (V.I.I.), Guvernerat Dalmacije, provincija Kotor, kut, 551, reg. br. 27/4a—2, Telegram prefekta Skaselatija od 22. VII 1941.

²⁹ Hronologija, 103.

jena 24 Cetinjanina, mahom studenti i srednjoškcolci i odvedeni preko Kotora u internaciju — u albanski logor Klos. Tamo je do kraja godine sakupljeno nekoliko stotina interniraca iz raznih krajeva Crne Gore i Boke. U košašinskom srezu masovna hapšenja izvršena su u selima Trebaljevu i Sjerogošti. Uhapšeno je oko 140 ljudi.³⁰

Najteže represivne mere bile su strijeljanja. Već 20. jula na Cetinju je obrazovan Vojni ratni sud.³¹ S obzirom na to što je Boka Kotorska predstavljala posebno područje, guverner Dalmacije je istog dana dao ovlašćenje komandantu italijanskih trupa u Boki da može obrazovati vojne sudove »u cilju najhitnijeg suđenja zločincima protiv kojih se bore«.³² Vojni sudovi su postojali i u sjedištima italijanskih garnizona u Crnoj Gori. Oni su vrlo brzo počeli da djeluju. Već 17. jula italijanski Vanredni vojni sud u Beranama osudio je na smrt devet lica, koja su istoga dana bila strijeljana na Jasikovcu.³³ Dva dana do- nije na Cetinju su strijeljana dva rodoljuba pod optužbom da je kod njih pronađeno oružje-⁴; 21. jula strijeljana su još tri rodoljuba.³⁵ Početkom avgusta, takođe na Cetinju, Italijani su strijeljani još u dva maha po tri rodoljuba.³⁶ Skoro u isto vrijeme u blizini Berana Italijani su strijeljali tri lica, među kojima jedno dijete od 14 godina³⁷, a u selu Bjelošima, kod Cetinja, strijeljali su veću grupu rodoljuba iz Bjelopavlića.³⁸ Početkom septembra dijelovi italijanske 18. divizije »Mesina« uhap- sili su 18 lica u Grahovu i okolnim selima, od kojih su dva lica odmah strijeljali.³⁹ U Andrijevki su 14. septembra strijeljana tii rodoljuba/⁰

Italijani su u toku jula, avgusta i septembra izvršili mnoga strije- ljanja u manjim i većim grupama, ali ih ovde ne možemo sve registrovati zato što ne raspolazemo sa podacima. Najviše je stanovništva postrije- ljano bez suđenja, prilikom paljenja i pljačkanja sela. Tako je, na pri- mjer, prilikom paljenja sela Drušića, kod Rijeke Crnojevića, ubijeno 11, a u Rvašima 6 lica.⁴¹

U jesen 1941. godine NOP u Crnoj Gori je dobio novi zamah. Parti- zanske jedinice su bile rnnogobrojiiiije, bolje organizovane i spremne za veće akcije. Slobodna teritorija se proširila i stabilizovala. Pokušavajući da prvo zaustave, a potom razjedine i unište narodnooslobodilački po-

³⁰ Saopćenje o talijanskim zločinima, 101. Jedan italijanski oficir ovako je to vidio: »... Po novom naređenju morali smo internirati sve muškarce od 16—56 godina... U septembru 1941. godine dobio sam naređenje... za hapšenje stanovni- ka Trebaljeva i Sirogošte ... Tako smo u toku septembra uhapsili u prvom čišćenju oko 110 ljudi, a u drugom oko 30.

³¹ Arhiv Istorijskog instituta Crne Gore (AIICG), XI 2a — 6, Naredba ko- mandanta 18. pešadijske divizije »Mesina«.

³² Arhiv V.I.I., Guvernerat Dalmacija, kut. 551, reg. br. 18—2.

³³ Hronologija, 69.

³⁴ Glas Crnogorca od 21. VII 1941.

³⁵ Saopštenje br. 2 Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i nji- hovih pomagača, Beograd 1944, 32.

* Isto, 34.

* Saopštenje br. 14, 197.

;⁸ Saopštenje br. 2.

; Saopštenje br. 11, 180.

⁴¹ Radovan Lekić, *Andrijevički srez 1941—1945. godine*, Titograd 1961, 130. Hronologija, 51.

kret u Crnoj Gori, italijanske vlasti su 31. oktobra, tobože u interesu primirja, dale amnestiju svim ustanicima. Istovremeno su objavile spisak rukovodilaca NOP-a u Crnoj Gori koji se izuzimaju od opšte amnestije i priprijetile narodu Crne Gore novim represalijama.⁴² Grupa kvilinga u Crnoj Gori izdala je istoga dana proglas Crnogorcima u kome se veličaju »velikodušnost«, »humanost« i »plemenitost« italijanskog guvernera.⁴³

Stalna prijetnja i teške represalije nad crnogorskim narodom, koje nijesu prestajale, bio je odgovor italijanskih vlasti na human i ljudski odnos pripadnika NOP-a u Crnoj Gori prema zarobljenim italijanskim vojnicima. Ovako loše iskustvo primoralo je i rukovodstvo NOP-a u Crnoj Gori da promijeni odnos prema zarobljenim italijanskim vojnicima. Istina, on je i dalje bio u granicama principa i odredaba međunarodnog ratnog prava.

Inicijativa za razmjenu zarobljenika

Od oktobra ponovo su oživjele akcije partizanskih jedinica u Crnoj Gori, te je veći dio njene teritorije ponovo bio oslobođen. U novembru je u Crnoj Gori postojalo šest partizanskih odreda. Svaki odred je imao više od 1.000 boraca.⁴⁴ Sredinom novembra formiran je i Crnogorski NOP odred za operacije u Sandžaku, koji je imao oko 3.690 ljudi⁴⁵, a sredinom februara 1942. formiran je NOP odred »Radomir Mitrović« koji je imao oko 850 boraca.⁴⁶

Italijanski zatvori i logori bili su puni rodoljuba. Jedina i najverovatnija mogućnost za oslobođenje pojedinih zatvorenika i interniraca mogla se očekivati od eventualne razmjene za zarobljene italijanske vojnike, koji sad već nijesu oslobođeni bez ikakvih uslova, kao u prvim danima ustanka.

U jačanju NOP-a u Crnoj Gori borba na Jelinom dubu, 18 oktobra, predstavlja značajnu prekretnicu. Tog dana su jedinice Zetskog NOP odreda napale i razbule italijansku kolonu, koja se kretala od Podgorice ka Mateševu. Zaplijenjeno je: 43 kamiona, putnička kola i 1 motocikl, a materijal koji se nije mogao ponijeti potpuno je uništen. Italijani su pretrpjeli i znatne gubitke u ljudstvu: poginulo je ili ranjeno oko 150 vojnika, a 64 vojnika i oficira su zarobljeni⁴⁷

⁴² Zbornik dokumenata, III, 4, dok. br. 178.

⁴³ Isto, dok. br. 179.

⁴⁴ Isto, 1, dok. br. 83.

⁴⁵ Isto, dok. br. 56. Posle neuspjelog napada na Pljevlja dijelom se raspao, a jedna četvrtina ljudstva je ušla u sastav 1. proleterske brigade i Crnogorsko-sandžačkog NOP odreda.

⁴⁶ Ljubo Anđelić, *Grad na Tari*, Titograd 1960, 224. Rasformiran krajem februara 1942. godine.

⁴⁷ Zbornik dokumenata, III, 1, dok. br. 36, Iz Saopštenja br. 2 Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku od oktobra 1941. godine o borbama u Crnoj Gori; Jovan Vujošević, *Uništenje talijanske motorizovane kolone na Jelinom Dubu 18. oktobra 1941. godine*, Vojnoistorijski glasnik br. 4/1951.

Glavni štab NOP-a za Crnu Goru i Boku ponudio je Komandi italijanskih okupacionih trupa u Crnoj Gori pregovore o razmjeni zarobljenih italijanskih vojnika i oficira na Jelinom dubu za internirane rodoljube koji su se nalazili u italijanskim zatvorima ili koncentracionim logorima. Poruku sa predlogom o pregovorima za razmjenu odnijeli su oslobođeni italijanski vojnici 20. oktobra. U njoj se kaže: »U sukobu naših jedinica sa vašom automobilskom kolonom dana 18. o. m. na putu Podgorica—Mateševo, zarobili smo 64 vojnika, među kojima i 4 oficira i 5 podoficira. Naš Glavni štab je odlučio da od ovog broja zarobljenika zadrži kao taoce 4 oficira, 5 podoficira, jednog karabinijera i 10 šofera, a ostale 44 vojnika-zarobljenika pusti na slobodu i uputi u vašu komandu... Vaši vojnici po vašem nalogu pale kuće, pljačkaju, siluju žene, ubijaju neboraćko stanovništvo i ponašaju se tako divljački da izazivaju odvratnost i mržnju svakog kulturnog čovjeka i borca za slobodu svoga naroda. Naše jedinice pustile su do sada više od 4.000 vaših vojnika i oficira koji su bili u našem zarobljeništvu. Pošto vi nijeste znali cijeniti plemenitost koju smo ispoljili i sada ispoljavamo prema vojnicima i oficirima kao sinovima vašeg naroda koji robuje fašizmu, protiv kojega mi i danas vodimo nemilosrdnu borbu na život i smrt i produžićemo da je vodimo do konačnog oslobođenja ispod fašističkog ropstva, to je naš Glavni štab **odlučio da vam** postavi sljedeće uslove:

1. da prestanete sa pljačkanjem i paljenjem sela i drugim represalijama protiv stanovništva,
2. da prestanete sa internacijom i da se svi internirani povrate svojim kućama,
3. da nam za zadržana 20 Italijana pustite iz vaših zatvora 20 uhapšenih Crnogoraca koji najmanje tamnuju 3 mjeseca dana . .

Komanda italijanskih trupa u Crnoj Gori je odgovorila preko Petra Plamenca⁴⁹ da pristaje na pregovore, pa je Glavni štab NOP odreda za Crnu Goru i Boku preko predsjednika jelenačke opštine uputio pismo Petru Plamencu, u kome se kaže: »Sastanak naših predstavnika sa vama uslijediće 26. oktobra 1941. godine kod groba glasovitog junaka Prije, poginulog u borbi protiv Mahmuta Vezira u selu Martinićima, početak u 10 sati prije podne. Sastanku moraju prisustvovati italijanski oficiri jer su jedino oni mjerodavni za razgovor. Isti mogu biti naoružani, ali bez oružane pratnje. Naši predstavnici doći će naoružani revolverima, ali bez naoružane pratnje«.⁵⁰

Izbjegavanje italijanskih vlasti da učestvuju u pregovorima sa predstavnicima Glavnog štaba NOP odreda za Crnu Goru i Boku treba tumačiti njihovim nepriznavanjem NOP-a kao zaraćene strane. Na taj način oni su htjeli da dobiju pravo i neodgovorno vrše zločine protiv naroda. Oni su partizane nazivali »odmetnicima«, »pobunjenicima«,

⁴⁸ Arhiva Državnog sekretarijata za unutrašnje poslove SR Crne Gore, Tito
⁴⁹ J. Novice Radovića na saslušanju 1944. godine,
 zbo ^ TM star bivše crnogorske vlade. U toku rata bio je u službi okupatora,
 je nakon oslobođenja bio osuđen.
 1959 građe za istoriju radničkog pokreta Crne Gore, knj. II, Titograd

»banditima«, želeći na taj način da narodnooslobodilačkom pokretu i njegovoj vojsci ospore pravo zaraćene strane, te da bi mogli strijeljati zarobljenike i ubijati ranjenike i, posebno, da bi opravdali odmazde nad mirnim stanovništvom zbog »saučesništva u banditizmu«. Učešće Italijana u pregovorima o razmjeni zarobljenika i tolerisanje samog čina razmjene značilo bi de facto priznavanje NOP-a kao ratujuće strane. Rukovodstvo NOP-a je toga bilo svjesno, pa je energično zahtjevalo učešće u pregovorima baš predstavnika italijanskih okupacionih vlasti u Crnoj Gori.

Do sastanka je došlo na određenom mjestu i u predviđeno vrijeme. Predstavnici Glavnog štaba NOP odreda za Crnu Goru i Boku bili su njegovi članovi Blažo Jovanović, Peko Dapčević i Đuro Čagorović.⁵¹ U italijanskoj delegaciji bili su: potpukovnik Gandini, major Mandel Mauricie i Novica Radović, Petar Plamenac, Jovan Vuksanović i Milutin Đukanović.⁵² Iz sastava neprijateljske delegacije vidi se da su Italijani uvažili uslove Glavnog štaba. Očigledno je da su na to bili primorani snagom NOP-a u Crnoj Gori. Vijest o ovim pregovorima sačuvana je u prvom broju Saopštenja Glavnog štaba NOP odreda za Crnu Goru i Boku od 26. oktobra. Tamo se kaže, pored ostalog: »Vojnički odjeveni, sa partizanskim znacima na kapama, naši delegati su se pozdravili sa italijanskim pukovnikom i majorom našim partizanskim vojničkim pozdravom, odbijajući da razgovaraju sa izdajnicima Radovićem, Plamencom, Đukanovićem i Vuksanovićem. U toku razgovora primijećeno je da italijanski oficiri popuštaju u svemu, dok su petokolonaši u svemu bolje branili interese okupatora od samih okupatorskih oficira.«⁵³

Italijanska delegacija je pokušala da postavlja uslove za obustavu neprijateljstava i uspostavljanje primirja, odnosno da pregovore vodi u tom smislu, štaviše, ona je tražila: da se oružje položi na čuvanje kmetovima i da se partizani vrate kućama, s tim da se samo vođama NOP-a u Crnoj Gori sudi. Ako se ovi zahtjevi odbiju, Italijani su priprijetili da će za svakog strijeljanog Italijana strijeljati 100 Crnogoraca.⁵⁴ Odgovor predstavnika Glavnog štaba bio je energičan. »To što tražite da prestanemo s borbom« — rekao je jedan od njih — »pa mi je ne bismo ni počinjali da smo je mislili tako prekinuti. Ne, mi je nećemo prekinuti sve dok vas i Nijemce i sve ostale ne očistimo iz Jugoslavije u to budete sigurni.«⁵⁵

Na kraju ovih razgovora predstavnici okupatora tražili su trodnevno primirje, našto su delegati Glavnog štaba izjavili da ne pristaju ni na kakvo primirje, iako u planovima Glavnog štaba za naredna tri dana nijesu predviđene veće oružane akcije.⁵⁶

⁵¹ Isto, 281.

⁵² Isto; Izjava Novice Radovića na saslušanju.

⁵³ Zbornik građe, II, 281.

⁵⁴ Isto, 281.

⁵⁵ Izjava Novice Radovića na saslušanju.

⁵⁶ Zbornik građe, 281. U istom dokumentu nalazi se i dio poruke koju je Glavni štab NOP odreda za Crnu Goru i Boku preko svoga informativnog organa — Saopštenja, uputio Pirciju Biroliju: »Nestaće tvoje vojske u našim gudurama, kao što su nestale i razbile se tolike vojske što su htjele da pritisnu ove ponosne

Sporazum o razmjeni nije postignut, ali je Komanda italijanskih trupa u Crnoj Gori poslije nekoliko dana javila da je spremna da izvrši razmjenu zarobljenika. Do razmjene je došlo 6. novembra. Italijani su 11. mjesto razmjene doveli 16 Crnogoraca i razmijenili ih za 16 zarobljenih italijanskih vojnika. Dan kasnije razmijenjena su i preostala 4 Italijana za 4 crnogorska internirca.⁵⁷

Pregovori u Martinićima predstavljali su značajan uspjeh narodno-oslobodilačkog pokreta u Crnoj Gori. To je bio uvjerljiv dokaz o priznavanju njegove snage i, napokon, njegove zakonitosti. S druge strane, okupator je bio primoran da djelimično izmijeni odnos prema internircima, plašeći se za sudbinu svojih zarobljenika, čiji je broj iz dana u dan rastao. Martinići su bili početak nastojanja Glavnog štaba NOP odreda za Crnu Goru i Boku da se konstantno vrši razmjena ratnih zarobljenika. Dalji kontakti u tom smislu uslijedili su poslije borbe na Sjenicama, kod Podgorice, 30. novembra 1941. godine. Naime, tog dana jedinice NOP bataljona »Marko Miljanov« razbile su i uništile jednu italijansku jedinicu koja je pokušala da ovlada područjem Kuča. U ovoj borbi Italijani su imali teške gubitke. Štab bataljona je uputio Komandi italijanskih snaga u Podgorici pismo sledeće sadržine: »u vezi sa proklamacijom komandanta italijanskih okupacionih snaga za Crnu Goru i Dalmaciju — Piircija Birolija; vi ste pred narodom Crne Gore obrukali, uprljali čast svoje nacije, jer ste vjerolomno pogazili dato obećanje za primirje u toku novembra. Mučkim napadom u zoru 30. novembra pokušali ste da uništite partizanske snage u Kućima i time ostvarite svoje mračne ciljeve uništavanja partizanskih snaga i porobljavanja naše otadžbine. Ali ste se ljuto prevarili. Vaše jedinice upućene u tu svrhu potpuno su uništene. Na položaju je ostalo oko 200 mrtvih i teško ranjenih, a 130 oficira i vojnika je zarobljeno. No, rukovođeni plemenitom idejom humanizma prema zavedenom italijanskom narodu, mi smo spremni da vam u odnosu na poginule, ranjene i zarobljene vojnike i oficire učinimo izvjesne humane usluge. U tu svrhu vam se predlaže i omogućava: da sa 200 bolničara — nosioca ranjenika i potrebnim brojem ljekara, prenosnim sredstvima (kamionima) pokupite i prenesete vaše mrtve i ranjene vojnike. Napominjemo da vaše ljudstvo bude bez naoružanja.

Da za vaše zarobljene oficire i vojnike svakoga dana predajete našoj komandi 11a Burumu po 130 obroka hrane.

Vaši zarobljeni vojnici u borbi kroz šipražje i oštro kamenje iscijepali su i izgubili svoja odijela, ostali bez obuće i čebadi, to zahtijevamo da za svakog vojnika pošaljete odjeću, obuću i čebad.

gore i pokore ovaj junački nikad nepokoreni narod. Nestaće tvoje fašističke vojske, kako je nestala i ona Mahmuta Vezira, baš na onom mjestu na kome su se više puta sastali naši ponosni planinski orlovi s tvojim zburnjenim preplašenim oficirčićima.

⁵⁷ Izjava Novice Radovića na saslušanju. U drugoj grupi su bili razmijenjeni Stefan Mitrović, Stanko Martinović i Drago Vučinić; dr Saša Božović, koja se slazila u internaciji u Albaniji, zbog bolesti nije mogla na vrijeme da stigne za razmjenu. Ipak, štab Zetskog NOP odreda dobio je od Italijana pismenu potvrdu da se dr Saša Božović smatra slobodnom.

Smrt fašizmu — Sloboda narodu!

Štab partizanskih snaga u Kucima«. ⁵⁸

Drugog decembra dva italijanska oficira donijela su odgovor italijanskih vlasti:

»Primamo vaše uslove. Prestaće artiljerijska vatra i avionsko bombardovanje. Pristupićemo, pod vašom kontrolom, prikupljanju mrtvih i ranjenih. Slaćemo zarobljenim našim vojnicima svakoga dana hranu, a poslaćemo im i odijelo i obuću.« ⁵⁹

Već sutradan na Burum je stiglo 20 italijanskih kamiona sa dva ljekara, sveštenikom i 200 nenaoružanih vojnika. Prikupljeni su mrtvi i ranjeni. Opraštajući se od mrtvih vojnika, komandir partizanske čete je, prema sjećanju Doka Miraševića, generala u penziji, rekao ovo:

»Drugovi i drugarice, ovi mrtvi italijanski vojnici su gurnuti na naše domove, na našu djecu, na našu slobodu. Gurnuti su da nam uzmu živote. No, oni izgubiše svoje. Za koga? Za fazišam — najljućeg neprijatelja čovječanstva i ljudskih sloboda. Ovim jadnim i zavedenim vojnicima fašisti su oduzeli živote, pa iako smo ih mi svojim srcima i svojim rukama pobili. Vojnici visokog ljudskog morala i neprijatelju čine ustupke. Neka odjek 'plotuna' naših glasova, tu na domaku porobljene Podgorice, bude opomena svim koji silom krenu ovamo, da je najjača sila ljubav kojom se brani ovaj naš slobodarski kamen. Eto Orljeva i Meduna, eno tamo Fundine i sada ovdje Sjenica koji govore da mi tu ljubav prema ovom kamenu istinski nosimo u svojim srcima.« ⁶⁰

Pregovori Durmitorskog NOP odreda sa Komandom italijanske divizije u Pljevljima

Poslije bitke za Pijevlja u gradu je ostao veći broj ranjenih partizana, koji su pali u zarobljeništvo. Ali su i partizanske jedinice zarobile tih dana izvjestan broj italijanskih vojnika. Durmitorski NOP odred je imao 73 italijanska zarobljenika. U duhu politike Glavnog štaba NOP odreda za Crnu Goru i Boku prema ratnim zarobljenicima, Štab Durmitorskog NOP odreda ponudio je njihovu razmjenu za ranjene partizane u borbi na Pljevljima. U tom smislu upućeno je 14. decembra pismo komandantu italijanske Divizije »Pusterija« u Pljevljima. U pismu se kaže: »Ovaj Štab nudi italijanskoj komandi razmjenu zarobljenika — jednog za jednog, kao što se to do sada običavalo prilikom razmjene sa vašim komandama. Ako ta komanda prihvati ponudu za razmjenu neka nam predloži način razmjene ..« ⁶¹ Nakon tri dana italijanska komanda je odgovorila da pristaje na razmjenu, s izgovorom da nema dovoljan »broj zarobljenih partizana« da bi se omogućila

⁵⁸ »Pobjeda« od 24. XI 1966. Prema članku Doka Miraševića *Partizanska jesen 1941. godine*.

⁵⁹ Isto.

⁶⁰ Isto.

⁶¹ Arhiv V.I.I., kut. 1671, reg. br. 8—2, Dogovori sa italijanskom komandom.

razmjena.⁶² U stvari, ponuda Štaba Durmitorskog NOP odreda stigla je kasno, jer su Italijani 5. decembra već strijeljali oko 50 ranjenih partizana, zatečenih u Pljevljima. Saznavši za to, Štab Durmitorskog NOP odreda je u pismu od 27. decembra upućenom Komandi italijanskih trupa u Pljevljima rekao sljedeće: »Vi ste sa strijeljanjem naših ranjenika u Pljevljima učinili gest koji nije nikada i nigdje učinila ni jedna vojska na svijetu. To je najveća sramota s kojom ste mogli kompromitovati italijansku naciju. Poznato vam je da je u našem zarobljeništvu tokom ljeta bilo preko 3.000 Italijana i da smo ih sve pustili na slobodu. Možda vam je poznat slučaj kad smo kod Bileće zarobili 12 vaših ranjenika koje smo kamionima vratili u Bileću i predali vašoj komandi.«⁶³

Pretpostavljajući da bi Štab Durmitorskog NOP odreda mogao narediti, radi odmazde, strijeljanje italijanskih zarobljenika, komandant divizije »Pusterija«, general Dovani Esposito, zaprijetio je pismom od 30. decembra: »Obavještavam vas da će za jednog strijeljanog oficira biti strijeljano 50, a za vojnika 10 građana.«⁶⁴ General Esposito je odbio da prosljedi predloge Štaba Durmitorskog NOP odreda Višoj komandi italijanskih trupa u Crnoj Gori, smatrajući ih neprihvatljivim.⁶⁵

Italijanska komanda u Pljevljima odbijala je pregovore o razmjeni s motivacijom da nema dovoljan broj zarobljenika, zatvorenika i interniraca za razmjenu jedan prema jednom. Istina je da ni tada, kao ni ranije, Italijani nijesu imali dovoljan broj zarobljenih partizana, jer su oni vrlo teško padali u ruke neprijatelja. U rijetkim slučajevima kada su bili zarobljavani suđeno im je po kratkom postupku, ili su, pak, na licu mjesta strijeljani. U vrijeme kada su vođeni ovi pregovori o razmjeni, navodimo, primjera radi, da je italijanski ratni sud na Cetinju osu-

⁶² Isto.

⁶³ AIICG, IV, 4—4 (41).

⁶⁴ Arhiv V.I.I., kut. 1671, reg br. 11—1, Komandi 5. alpinske divizije »Pusterija«.

⁶⁵ Isto. General je takođe odbio da prizna da su strijeljani zarobljeni ranjenici, pa čak ni zatvoreni rodoljubi, ističući da je informacija Štaba Durmitorskog NOR odreda o ulozi i zadatku njegove divizije u Crnoj Gori pogrešna: »Čitajući vase pismo — pisao je Esposito — moram konstatovati da ste vrlo rdavo informisani o onom u čemu je bila akcija divizije »Pusterija« u Crnoj Gori... »Pusterija« je počela, stigavši u Pljevlja, veliko djelo dobrote baš prema naciji srpsko-crnogorskoj ...»

O kakvom se djelu dobrote radi vidi se iz pisma koje je Štab Durmitorskog NOP odreda uputio Komandi 5. divizije, 5. januara 1942. godine, u kome se kaže: »Mi nijesmo rdavo informisani o radu vaše divizije »Pusterija« u našim krajevima; to smo se mi lično uvjerali i oprobali ... Kao dokaz humanosti i pravih Vaših djela na koja se Vi stalno pozivate, pored ostalih bezbroj zločinstava koja ste počinili, mogu nam poslužiti zvjerstva koja je divizija »Pusterija« počinila nekoliko dana poslije borbe na Pljevljima u selu Jabuci, na putu Prijepolje — Pljevlja, gdje ste za nekoliko sati ubili 4 čovjeka, 31 ženu i zaklali 38 nevine djece: popalili ste kuće i opljačkali sve iz njih. Tu ste jednoj staroj babi od 85 godina, niajci Rada Rabrena pored ostalih muka, i oči izvadili. 14. decembra 1941. godine, isto u selu Jabuci, poklali ste izreda svo civilno stanovništvo — žene i djecu. Samo pred jednom kućom ste zaklali 5 žena, koje su bile izašle da Vas mole da n ne palite kuće. U drugoj susjednoj kući ubili ste 12 članova familije — žena¹ djece i (tako) dalje po svim kućama. Više ne treba i nećemo nabrajati, jer bi to otišlo daleko« (AIICG, IV 5 f — 5 (42)).

dio 19. decembra na smrt zarobljene partizane.⁶⁶ Deset dana kasnije, u planini Sozini između Bara i Srmnice, Italijani su u jednoj kolibi ubili devet partizana.⁶⁷ U januaru 1942. godine pripadnici italijanskog garnizona iz Pljevalja upali su u selo Bušnje i pohapsili grupu staraca — rodoljuba, koje su strijeljali u Pljevljima.⁶⁸

Međutim, ako nijesu imali dovoljan broj zarobljenika, imali su mnogo veći broj zatvorenika i interniraca. Iako ne raspolažemo sa tačnim brojem uhapšenih i interniranih građana i zarobljenih partizana, taj broj je, prema jednoj izjavi predstavnika italijanskih vlasti, baš tih dana bio veoma velik.⁶⁹ Samo u logoru na Mamuli, kod Herceg-Novog, bilo je oko 1.000, a u logoru u Klosu, u Albaniji, 1.900 interniranih crnogorskih rodoljuba.⁷⁰ Nema sumnje, to je veoma dobro znala italijanska komanda u Pljevljima, pa je ipak tražila da na njenu časnu riječ Štab Durmitorskog NOP odreda oslobodi zarobljene italijanske vojnike, s tim da italijanska komanda pusti na slobodu sve eventualno zarobljene partizane. Štab Durmitorskog NOP odreda nije prihvatio taj prijedlog.⁷¹

Italijanska komanda u Pljevljima je i dalje odbijala da pruži bilo kakve dokaze dobre volje za razmjenu zarobljenika. Nešto zbog uvjerenja da će zarobljeni vojnici i oficiri biti oslobođeni bez ikakvih uslova, kao i oni u prvim danima ustanka, a nešto i zbog nedovoljne brige za sudbinu svojih ratnih drugova, italijanske vojne vlasti i dalje su odgovlačile da prihvate ustove za razmjenu, koje su im nudili predstavnici Štaba Durmitorskog NOP odreda, štaviše, odbili su i prijedlog da se za dva zarobljena partizana oslobodi 8 zarobljenih italijanskih vojnika⁷², tražeći da se oslobode svi zarobljeni italijanski vojnici, njih 73. »Ponovo opetujem, kako sam pisao zadnji put« — kaže se u pismu generala Espozita od 30. januara 1942. godine »otпустите sve bez razlike, 73 našа заробљеника, по списку што сте нам послали дана 14. XII 1941. године, бр. 232. У замјену ми ћемо Вам предати партизана Вука Анђелића и Салка Алковића . . .«,⁷³ Razumije se, Štab Durmitorskog NOP odreda nije prihvatio generalovo »opetovanje«. ⁷⁴

Kada su sva nastojanja za razmjenu zarobljenika ostala bez uspjeha, uprkos permanentnim pokušajima. Štab Durmitorskog NOP odreda se obratio pismom Komandi divizije »Pusterija«, tražeći hranu za zarobljene italijanske vojnike. »Ako im (italijanskim zarobljenicima — prim. Z. L.) Vaša Komanda ne bude uputila hranu koju za njih tražimo, i pored naše najbolje volje, biće izloženi gladi i očiglednoj smrti. Zato u interesu opstanka Vaših vojnika, kategorički tražimo da im po-

⁶⁶ Hronologija, 198.

⁶⁷ Zbornik dokumenata, III, 2, dok. br. 16, Izveštaj Štaba Lovčenskog NOP odreda.

⁶⁸ Slobodan Lučić, *Razvoj ustanka u pljevaljskom srezu*, Vojno-istorijski glasnik br. 1/1953, 56.

⁶⁹ Izjava Novice Radovića na saslušanju

⁷⁰ Saopćenje o talijanskim zločinima, 102.

⁷¹ AIICG, IV 4—4 (41).

⁷² Isto, IV 5f — 2 (42) i IV 5f — 3 (42).

⁷³ Isto, IX 2c — 3 (42).

⁷⁴ Isto, IV 5! — 3 (42).

šaljete hranu za vrijeme od 1. februara 1942. godine i to: brašna 1000 kg, makarona 200 kg, pirinča 100 kg, soli 150 masti 75 kg, ulja 50 l, konzervi 400 kg, dvopeka 50G kg, šećera 150 i čaja 5 kg. Ako uopšte vodite brigu o vašim vojnicima, zarobljenim u borbama od naše strane, i ako iole polazete na vašu vojsku, vi ste dužni ispuniti ovo naše traženje, i to što prije, pogotovu kad je u pitanju životni opstanak vaših vojnika . . . Ponovo Vam skrećemo pažnju da će Vaši vojnici poskapati od gladi, ako im odmah ne pošaljete traženu hranu. Traženu količinu hrane Vašim prevoznim sredstvima istjerajte u bivšu osnovnu školu u Potpeče, gdje ćete je predati našem parlamentaru, koga ćemo poslati na odleđeno mjesto za tu svrhu. Vi ćete nas obavijestiti tačno o danu i datumu kada cete istjerati tražene artikle na zakazano mjesto, te da bi mi poslali na vrijeme svoga parlamentara. Garantujemo Vam da za vrijeme prevoza artikala od Pljevalja do Podpeća nećete biti napadani od naših snaga koje operišu u Sandžaku.⁷⁵ Zahtjev je bio realan i opravdan, s obzirom na činjenicu da su mnoga sela i najveći broj domova opustošile i opljačkale jedinice Divizije »Pusterija«, te je problem ishrane bio zaista velik. Štab Durmitorskog NOP odreda je urgirao, kako za vođenje pregovora o razmjeni zarobljenika, tako i za nabavku hrane za zarobljene italijanske vojnike.⁷⁶

Očito je da italijanske vlasti u Pljevljima nijesu bile raspoložene za pregovore o razmjeni. Njihovi odgovori na prijedloge Štaba Durmitorskog NOP odreda bili su puni svakojakih izgovora i završavali su se, na kraju, prijetnjom. Katkada su bili i cinični. Tako, na primjer, poslije tolikih zločina oni na riječima ustaju u odbranu međunarodnog ratnog prava. To se najbolje vidi iz jednog pisma generala Espozita, januara 1942. godine, u kom se kaže, između ostalog: »Od moje strane odbijam ponudu traženih životnih namirnica. Ko je u stanju zarobiti mora zarobljenike i hraniti. Ovo je pravilo rata poštovano od svih civilizovanih naroda. Ponavljam Vam da ako i jedan od mojih Alpina — Vaših zarobljenika umre ili bude strijeljan, ja ću strijeljati 50 taoca za svakog oficira, a 10 za svakog vojnika . . . Želim da Vam još jednom dam predlog u vezi naših i vaših zarobljenika. *Oslobodite odmah naše zarobljenike bez posljednjih uslova.* U Pljevljima se nalaze porodice sljedećih partizana.⁷⁷ Porodice ovih partizana su u mojim rukama, i biće odmah, ako se zarobljeništvo mojih Alpina produži, internirane u Albaniju. Zna-

⁷⁵ Isto, IV 5f — 5, Pismo Štaba Durmitorskog NOP odreda od 3. I 1942. godine Komandi 5. alpinske divizije »Pusterija« u Pljevljima.

AIICG, IV 51 — 1 i Pismo Štaba Durmitorskog NOP odreda od 22. I 1942. godine Komandi Italijana — Pljevlja. U pismu se pored ostalog kaže: »Obavještavamo Vas da italijanska komanda u Nikšiću i Danilovgradu daje hranu za svoje vojnike, zarobljene na toj teritoriji. Zato još jednom tražimo da u interesu vaših zarobljenika vojnika pošaljete hranu na ranije ponuđeni način«.

⁷⁷ Velimira Jakića, Boza Milića, Mirka Pavicevića, Josifa Malovića, Danice Kosijć, Milovana Pejanovića, Ljubice Janković, Miša Karadžića, Mića Zorića, Branka raušanovića, Branka Marićevića, Božidara Jegdića, Miloša Bojovića, Velisava ^ospica, Velimira Kadžića, Vladimira Jakića, Vuksana Vujovića. Vladimira Kneževića, Jova Vukovića, Vlada Mirkovića, Dimitrija Milićevića, Živka Kontića, Rada *ausanovića, Svetozara Ivanovića Dušana Tausanovića, Milivoja Jankovića, Miloša ^ugica i Danila Jaukovića.

te kolika su sredstva represalija u mojim rukama. Kod svih vaših palih, u napadu na Pljevlja, nađeni su spiskovi sa imenima mnogobrojnih komunista došlih u Pljevlja 1. decembra sa svih strana Crne Gore i Sandžaka. Veći dio tih komunista ima porodice na teritoriji kontroliranoj od naših komandi.«⁷⁸

I pored toga što se prema međunarodnom ratnom pravu moraju poštovati prava mirnog stanovništva, u ovom slučaju stanovništvo Pljevalja, kao i cijele Crne Gore, bilo je izloženo stalnim opasnostima represivnih mjera italijanskih okupacionih vlasti. Navedeni primjer to najjrečitiije ilustruje. Napomenimo, uz to, da takav stav italijanske komande u Pljevljima nije bio usamljen, jer je sistem uprave bio svugdje isti, jer su svugdje sprovedena ista uputstva da bi se postigli isti ciljevi.

Pod tim uslovima, prirodno, do razmjene nije moglo doći. Pa ipak, sačuvana prepiska Štaba Durmitorskog NOP odreda i italijanske komande u Pljevljima govori o veličini napora koje je ulagalo rukovodstvo NOP-a u Crnoj Gori da bi došlo do razmjene zarobljenika, odnosno da bi se, koliko-toliko, poboljšali njihovi uslovi života u vihoru prve ratne godine. Povrh svega, ta prepiska svedoči i pokazuje koliko su se u svemu tome, bez obzira na mnogobrojne i velike teškoće, pripadnici NOP-a u Crnoj Gori pridržavali međunarodnog ratnog prava.

*Pregovori Nikšićkog NOP odreda
sa italijanskim garnizonom u Nikšiću*

Intenzivna prepiska oko razmjene ratnih zarobljenika vođena je i između Nikšićkog NOP odreda i italijanske komande u Nikšiću. Prema sačuvanoj dokumentaciji može se zaključiti da je ta prepiska počela krajem 1941. godine i da je trajala sve do odstupanja partizanskih jedinica iz Crne Gore za Bosnu u junu 1942. godine.

Nikšićki NOP odred postigao je značajne rezultate u jesen 1941. godine. Sve do juna 1942. godine on je zadržao inicijativu na svom operativnom području, tako da je čitava teritorija nikšićkog sreza dugo bila oslobođena. Za to vrijeme italijanski garnizon u Nikšiću bio je blokiran. Jedinice Nikšićkog NOP odreda su izvojevale nekoliko značajnih pobjeda nad neprijateljom: na Žirovnici — 25. decembra 1941, kod Bršna — 10. marta 1942, a osujetili su i mnogobrojne pokušaje deblokade garnizona, bilo da su oni vršeni iz samog grada, bilo spolja od Danilovgrada. Značajan uspjeh predstavlja oslobođenje Grahova krajem 1941. godine, s obzirom na njegov položaj prema Boki Kotorskoj i Hercegovini. U ovim borbama zarobljen je veliki broj italijanskih vojnika. Prilikom napada na italijansku motorizovanu kolonu između Bileća i Vilusa, 26. novembra 1941. godine, bilo je zarobljeno 77 italijanskih vojnika i pet oficira, među kojima i komandant garnizona u Bileći.⁷⁹ Početkom decembra, prilikom napada na manju italijansku jedinicu na komunikaciji Danilovgrad—Nikšić, jedinice Nikšićkog NOP odreda zaro-

⁷⁸ AIICG, IX 2c — 1, Partizanima u Žabijaku.

⁷⁹ Zbornik dokumenata, III, 1, dok. br. 96, Nedjeljni izvještaj štaba Nikšićkog NOP odreda.

bile su devet vojnika.⁸⁰ Polovinom decembra osujećen je ispad jedinica italijanskog garnizona iz Nikšića u selo Ozriniće. Tada su zarobljena tri vojnika.⁸¹ Stalnim vojnim akcijama povećavao se i broj italijanskih zarobljenika, tako da je početkom 1942. godine Nikšićki NOP odred imao više od 100 zarobljenih italijanskih vojnika.

Inicijativu za razmjenu ratnih zarobljenika preuzeo je Štab Nikšićkog NOP odreda, što govori o jedinstvenoj politici koju je u tōm pogledu sprovodilo rukovodstvo NOP-a u Crnoj Gori. Prvi kontakt sa italijanskom komandom ostvaren je telefonom 3. januara 1942. godine. Naime, predstavnik Štaba Nikšićkog NOP odreda pozvao je sa Lukova kancelariju italijanske komande u Nikšiću. O razgovoru sa italijanskim komandantom on je izvijestio Štab Nikšićkog NOP odreda. Zbog toga što je zanimljiv i karakterističan kad je riječ o razmjeni zarobljenika, taj izvještaj zasluđuje da se na ovom mjestu djelimično citira: »Najprije smo komandantu kazali da kod partizanske komande ima 120 zarobljenih italijanskih vojnika, kojima naša komanda ne može obezbijediti ishranu, a to poglavito zato što je okupatorska vojska svojim pljačkaskim pohodima opljačkala naša sela, pa se tako ostalo bez sredstava za ishranu zarobljenika. Zato trađimo da italijanska komanda redovno šalje hranu, a mjesto isporuke hrane određeno je pismom naše komande od prije 5 dana. Na ovo je komandant odgovorio da on trađi da se razgovor odloži za 7 dana. Mi smo energično odbili odugovlačenje pregovora o hrani. .. Najzad je trađio jedan sat vremena za razmišljanje i dogovor, našto smo mi pristali. Po isteku toga sata nastavili smo razgovore i komandant je pristao da pošalje hranu za zarobljenike ... I zarobljenik Italijan govorio je na telefonu, kazao svoje ime i regimentu i potvrdio sa svoje strane naše navode, naročito ono što se odnosi na volju partizana da ishrane zarobljenike, ali da zato nemaju sredstava... Iza svega toga povelili smo razgovore o razmjeni zarobljenih italijanskih vojnika sa našim interniranim i zarobljenim. Komandant je odmah rekao da za pregovore ove vrste nije ovlašćen. Dodao je da od svoje više komande nije dobio nikakve instrukcije ni ovlašćenja za ovakve pregovore«.⁸²

Četvrtog januara došao je na Han-Zmajevića prvi tovar sa hranom za italijanske zarobljenike. Ali time nije bilo riješeno pitanje njihove ishrane. I pored postignutog sporazuma u razgovoru od 3. januara, italijanska komanda je prestala da šalje hranu, pošto nije vjerovala da se ona daje njihovim zarobljenicima, iako su to oni sami tvrdili. Zbog toga je Štab Nikšićkog NOP odreda energično reagovao u pismu upućenom italijanskoj komandi u Nikšiću 10. januara 1942. godine.⁸³

Rukovođen prije svega humanim ciljevima, Štab Nikšićkog NOP odreda prelazio je preko raznih uvreda kojima je bio izložen u ovoj prepisci, samo da bi poboljšao uslove života zarobljenika, te da bi ih

m/11 80 Sa° pštenje Glavnog štaba NOP odreda za Crnu Goru i Boku br. 4 od 7. XII
iy4]- godine.

⁸¹ Isto, br. 6 od 12. I 1942. godine.

; Arhiv V.I.I., kut. 1673, res. br. 8—1.

⁸³ AIICG, IV 3f—1.

mogao vratiti »njihovim kućama onda kada njihova zemlja bude slobodna od krvavog fašističkog terora« — kako se to kaže u jednom od pisama koje je uputio italijanskoj komandi u Nikšiću.⁸⁴ Štab odreda je vjerovao, ipak, da će se italijanske vlasti u Nikšiću ozbiljnije zainteresovati za sudbinu svojih bivših vojnika. Zato je još jedanput, 5. februara, pokušao da privoli komandu garnizona u Nikšiću za razmjenu za robljenika: »Ponovo Vam nudimo razmjenu zarobljenika za naše internirane i dajemo Vam mogućnosti da spasete svoje vojnike. Ako ste voljni javite nam po našem kuriru, koji se mora vratiti najdalje do 6. o. m. do 2 sata poslije podne.«⁸⁵ Odgovor na ovu ponudu bio je, kao i do tada, negativan, te je Štab Nikšićkog NOP odreda uradio ono što je u tim uslovima mogao da uradi: opet je tražio hranu za zarobljenike. Italijanske vlasti iz Nikšića su je potom slale ali veoma neredovno. Stoga je Štab odreda protestovao: »Primili smo Vaše pismo od 18. februara 1942. godine. Opomiljemo Vas još jedanput da Vaše neredovno slanje trebovanja škodi jedino zarobljenicima. Ukoliko budete i dalje postavljali neke zahtjeve u pogledu izdavanja tiebovanja, znadite da ćemo zabraniti da hrana upošte ide zarobljenicima, a za posljedice skidamo sa sebe odgovornost.«⁸⁶

Razmjena ratnih zarobljenika nije vršena ni na teritoriji Nikšićkog NOP odreda u 1942. godini. I pored toga što su italijanske trupe pustošile sela, a rodoljubivo stanovništvo odašiljale u internaciju, pripadnici NOP-a u Crnoj Gori su i ovom prilikom ispoljili vanrednu brigu za bolji smještaj italijanskih zarobljenika, iako su uslovi partizanskog načina ratovanja to znatno otežavali. U proljeće 1942. u Nikšiću je održano nekoliko egzemplarnih suđenja zarobljenim partizanima i uhapšenim rodoljubima. Svi su bili osuđeni na smrt i strijeljani.⁸⁷ Isto tako, teror okupatora nad civilnim stanovništvom bio je pojačan, a represalije poštrene. S druge strane, rukovodstvo NOP-a u Crnoj Gori, koje se baš tih dana nalazilo sa Nikšićkim NOP odredom, imalo je dosta muke oko izvlačenja partizanskih snaga iz Crne Gore i njihovog odstupanja u Bosnu.⁸⁸ Pa ipak, Glavni štab NOP odreda za Crnu Goru i Boku uputio je 9. i 13. jula 1942, godine⁸⁹ italijanskoj komandi u Nikšiću ukupno 33 zarobljena italijanska vojnika, a za njih nije dobio odgovarajući broj interniranih ili uhapšenih rodoljuba.

Pregovore o razmjeni ratnih zarobljenika vodili su i predstavnici Operativnog štaba NOP odreda za Hercegovinu sa italijanskim garnizo-

⁸⁴ Arhiv V.I.I., kut. 1673 A, reg. br. 49—1.

⁸⁵ Arhiv V.I.I., kut. 1673, reg. br. f 21—2.

⁸⁶ Isto, kut. 1673, f. 33—3, Pismo Štaba Nikšićkog NOP odreda krajem februara 1942. godine.

⁸⁷ Hronologija, 335. četnički sud u Nikšiću osudio je na smrt uhvaćene partizane Čedomira-Ljuba čupića i Jovanku Baletić. Italijani su bili egzekutori ove presude u maju 1942.

⁸⁸ Naročitu teškoću predstavljalo je evakuisanje ranjenika i bolesnika, odnosno transport i česti privremeni smještaji bolnice.

⁸⁹ Arhiv V.I.I., kut. 175, reg. br. 11—2, 13—2. Fašističkoj okupatorskoj komandi u Nikšiću, i italijanskoj okupatorskoj fašističkoj komandi u Nikšiću.

nom u Trebinju.⁹⁰ Operativni štab je zahvatao područje koje se naslanjalo na operativno područje Nikšićkog NOP odreda, te je i saradnja ovih jedinica bila veoma intenzivna. Uostalom, u Štabu NOP odreda za Hercegovinu nalazili su se i istaknuti rukovodioci narodnooslobodilačkog pokreta u Crnoj Gori.

Sastanak predstavnika Operativnog štaba NOP odreda za Hercegovinu sa predstavnicima italijanskog garnizona u Trebinju održan je 12. januara 1942. godine kod gvođenog mosta na putu Trebinje — Lastva. Operativni štab su predstavljali Sava Kovačević, komandant Operativnog štaba i član Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku; Petar Ilić, politički komesar Operativnog štaba i politički komesar Hercegovačkog NOP odreda; pukovnik Savo Orović, savjetnik Operativnog štaba; Vlado Šegrt, komandant NOP bataljona »Luka Vukalović«; Petar Božović i dr Vojo Đukanović, štabni ljekar. Ispred italijanskog garnizona na pregovore su došli tri oficira — jedan kapetan i dva potporučnika. Na sastanku je Sava Kovačević iznio italijanskim predstavnicima predloge Operativnog štaba, formulisane u četiri tačke:

»i. U ime naroda ovih krajeva tražimo od fašističkog okupatora da napusti našu orobljenu Domovinu, ostavljajući nam cjelokupno oružje, municiju i drugi ratni materijal. Sa naše strane za uzvrat mi ćemo pustiti sve italijanske zarobljene vojnike i oficire, zarobljene na teritoriji Crne Gore, Hercegovine i Boke i omogućiti im slobodno napuštanje naše zemlje.

2. U slučaju da okupatorska vojska ne bude htjela da napusti našu zemlju predavajući oružje i municiju, u slučaju da ne bude prestala sa paljenjem naših sela i pljačkanjem naše zemlje, mi ćemo i dalje nastaviti nemilosrdnu borbu protiv okupatorske vojske i silom našeg oružja prisilicemo fašističke bandite da napuste zemlju naših junačkih predaka.

3. Tražimo da se hitno za zarobljene italijanske vojnike i oficire izvrši razmjena sa odgovarajućim brojem poštenih narodnih boraca, koji se nalaze u koncentracionim logorima i tamnicama okupatora. Budući da se u našim rukama nalazi mnogo veći broj ratnih zarobljenika, nego što mi imamo naših narodnih boraca u rukama okupatora, to za preostali broj italijanskih zarobljenika tražimo da se uputi dovoljna količina životnih namirnica, jer mi nijesmo u stanju da izdržavamo italijanske zarobljenike, pošto su našu zemlju i naš narod opljačkale do gole kože fašističke osvajačke horde Hitlera i Musolinija. Takođe tražimo i sanitetski materijal za ranjene zarobljenike. Životne namirnice i sanitetski materijal zahtijevamo za sve vojnike, i to još prije nego što se izvrši predviđena razmjena . . .

4. Tražimo da se okupatorska vojska ponaša kao u ratu prema neboraćkom stanovništvu i da ne pribjegava divljačkim represalijama: strijeljanju, paljenju kuća i pljački ..⁹¹

Istorijski zapisi, br. 4—12/1952, 381; Saopštenje Operativnog štaba NOP odreda ^a Hercegovinu od 13 januara 1942. sodine.

⁹¹ Isto, 381-382.

Italijanski predstavnici nijesu imali velika ovlaštenja. Oni su jedino mogli da daju obećanje da će što prije ove zahtjeve dostaviti njihovoj višoj komandi.⁹²

Nije poznato da li je uskoro uslijedio bilo kakav kontakt ove dvije pregovaračke strane. Međutim, tačno se zna da je u martu 1942. i na sektoru Ljubinje — Stolac obavljena razmjena zarobljenika. U Metkovicima su Italijani pustili 20 interniraca, pošto su prethodno dobili isti broj svojih zarobljenih vojnika.⁹³

Prva razmjena zarobljenika na operativnom području Lovćenskog NOP odreda

Lovćenski NOP odred djelovao je na teritoriji stare Crne Gore. Imao je bila snažna partizanska jedinica, koja je u januaru 1942. godine imala oko 1.500 naoružanih boraca, svrstanih u pet bataljona.⁹⁴ Poslije svake uspješne borbe sa italijanskim i kvislinškim jedinicama priliv novih boraca bio je osjetan, te je početkom marta 1942. Lovćenski NOP odred imao čak osam bataljona (3.350 boraca).⁹⁵ Zahvaljujući stabilnosti prilika na teritoriji na kojoj je djelovao i svojoj snazi Lovćenski NOP odred je pomagao narodnooslobodilački pokret u drugim krajevima Crne Gore. U napadu na Pljevlja, 1. decembra 1941, učestvovao je jedan njegov elitni bataljon, a u februaru i martu 1942. dva njegova bataljona, jačine od oko 400 boraca, bila su upućena u Vasojeviće.⁹⁶

Svoje operativno područje Odred je čvrsto kontrolisao. Italijanske snage su se osjećale nesigurnim čak i u području Skadarskog jezera. Uostalom, baš tamo su jedinice Lovćenskog NOP odreda izvojevale u februaru 1942. godine značajnu pobjedu. Kod mjesta Lisanj, 12. februara, napadnut je najveći plovni objekt na Skadarskom jezeru parobrod »Skender-beg«, koji je prevezio internirce. Italijanska posada broda bila je zarobljena, a internirci oslobođeni. Pošto je ljudstvo iskrcano brod je potopljen.⁹⁷ U ovakvim i sličnim borbama zarobljen je veći broj italijanskih vojnika. Samo u borbi na Orahovcu zarobljeno je 47 vojnika.⁹⁸

Po uputstvima Glavnog štaba NOP odreda za Crnu Goru i Boku i Štab Lovćenskog NOP odreda je preduzeo akciju kod italijanske komande na Cetinju za razmjenu zarobljenika za internirane rodoljube. Ovaj štab je 14. februara 1942, tražio od italijanske komande razmjenu interniraca za 47 zarobljenih italijanskih vojnika: »Šaljemo Vam spisak

⁹² Isto, 383.

⁹³ Arhiv V.U., kut. 1955, reg. br. 29—2.

⁹⁴ Zbornik dokumenata, III, 2, dok. br. 32, Zapisnik sa savjetovanja Štaba Lovćenskog NOP odreda sa komandantima i političkim komesarima bataljona od 20. januara 1942. godine.

⁹⁵ Isto, dok. br. 127, Naređenje Glavnog štaba NOP odreda za Crnu Goru i Boku od 5. maja 1942. godine za pripajanje Komansko-zagaračkog bataljona Lovćenskom NOP odreda.

⁹⁶ Isto, dok. br. 133, Naređenje Štaba Lovćenskog NOP odreda od 2. III 1942. godine.

⁹⁷ Isto, dok. br. 74, Izvještaj Štaba Lovćenskog NOP odreda od februara 1942. godine.

⁹⁸ AIICG, IV 4c - 57.

naših interniranih sugrađana, da ih zamijenite sa italijanskim zarobljenicima, koji se nalaze u logoru zarobljenika na teritoriji Štaba Lovćenskog NOP odreda. Mjesto za izvršenje zamjene određujemo selo Bokovo, a dan zamjene 25. februar 1942. godine u li sati po srednjoevropskom vremenu. Mi ćemo privesti zarobljenike, a vi ćete privesti naše internirane i tako obaviti zamjenu. Tražimo zamjenu sljedećih lica . . .⁹⁹ Na pismo nam odgovorite po zarobljeniku kojega Vam šaljemo, a pošto se među zarobljenicima nalazi nekoliko ranjenih, za čije liječenje smo utrošili i utrošićemo prilično sanitetskog materijala, to nam isti naknadite i uputite po zarobljeniku, koji se mora vratiti i ostati kod nas do dana zamjene.«¹⁰⁰

Nekoliko dana kasnije Štab Lovćenskog NOP odreda je ponudio italijanskoj komandi u Cetinju razmjenu interniraca za 300 zarobljenih italijanskih vojnika i oficira.¹⁰¹ Italijanska komanda je, izgleda, bila raspoložena za razmjenu. Međutim, teškoća je bila što su se na spisku za razmjenu nalazila i lica koja je italijanski ratni sud na Cetinju bio osudio i uputio u Italiju na izdržavanje kazne, pa je mjesto njih trebalo predložiti nova lica, koja su se nalazila u internaciji u Albaniji, ili, pak, u zatvorima na Cetinju.¹⁰² Zbog toga je odložena razmjena za izvjesno vrijeme, te je Štab Lovćenskog NOP odreda tražio da italijanska komanda iz Cetinja zarobljenim italijanskim vojnicima šalje hranu,

⁹⁹ Andrija Kustudija, seljak iz Njeguša, zatvor Cetinje ili Klos-Albanija; Vlado Kustudija, student iz Njeguša; Marko Kustudija, seljak iz Njeguša, Jovan Kustudija, seljak iz Njeguša; Risto Kustudija, seljak iz Njeguša; Stevan Kustudija, seljak iz Njeguša; Milo Vrbica, student iz Njeguša; Dimitrije Abramović, đak iz Bjelica; Jovo Petrov Janković, seljak iz Ceklina; Boško Nikov Milanović, seljak iz Ceklina; Blažo Ivov Petrićević, seljak iz Ceklina; Bogić Andrijin Jovičević, seljak iz Ceklina; Vasilije Perov Vujanović, seljak iz Ceklina; Ilija J. Popović, agronom iz Crmnice; Pavle M. Mijović, student iz Crmnice; Đoko S. Leković, seljak iz Crmnice; Danilo Đ. Sorović, učitelj iz Crmnice; Ljubo M. Klisić, seljak iz Crmnice; Nikola R. Lekić, seljak iz Crmnice; Nikola Š. Gažević, student iz Crmnice; Pavle M. Vuleković, student iz Crmnice; Marko L. Bošković, seljak iz Crmnice; Miliwoje J. Jovanović, seljak iz Crmnice; Marko L. Dobrković, seljak iz Crmnice; Nikola L. Dobrković, seljak iz Crmnice; Ljubo J. Bokovac, seljak iz Crmnice; Jovo T. Plamenac, student iz Crmnice; Marko Strahinja, seljak iz Crmnice; Milo P. Jovetić, iz Crmnice; Nikola Darčević, student iz Crmnice; Vaso M. Vujović, seljak iz Ljubotinja; Veljko S. Pejaković iz Ljubotinja; Panto Đ. Dapčević, iz Ljubotinja; Vuko P. Šoć, đak iz Ljubotinja; Branko P. Kaluđerović, iz Ljubotinja; Rade S. Anđus, iz Paštrovića; Dragica Mitrović, iz Paštrovića; Vaso Stanojević, iz Velestova; Drago S. Celebić, iz Štitara; Milutin Nikolić, student iz Cetinja; panica Popović, iz Cetinja; Milica Jovović, iz Cetinja, Danica Lazarević, učiteljica iz Lipova; Đoko Lopičić, profesor iz Cetinja; Stevo F. Pejović, seljak iz Ceklina; Petrović J. Dušan, iz Građana; Vojvodić I. Mitar, iz Građana. Svi oni nalazili su se u zatvoru u Albaniji, Cetinju ili Boki Kotorskoj.

¹⁰⁰ f11CG> IV> 4g—1 (42), Pismo štaba Lovćenskog NOP odreda od 14 II 1942. godine Komandi italijanskih okupacionih trupa na Cetinju.

¹⁰¹ f11CG, IV, 4g — 4 (42), Komandi italijanskih okupacionih trupa Cetinje.

¹⁰² Isto. Na naknadnoj listi od 15 interniraca čije je oslobođenje tražio Štab Lovćenskog NOP odreda nalazili su se: Milica J. Murdeša, iz Bokova; Veljko Kaluđerović, iz Začira; Stevo Dobrković, iz Citonice; Ivo V. Radusinović, iz Buronja; Vladimir Jablan, iz Dobrskog Sela — svi zatvoreni u cetinjskom zatvoru. Zatim 2^s a 1^l 10 logora Klos, u Albaniji: Ilija M. Milanović, Niko B. Petrićević, Pero s. Sofranac, Niko P. Mihaljević, Milan T. Strugar, Novak Stijepović i Dušan Ražnatic — svi iz Ceklina, Savo Pejanović iz Podgorice i Vaso N. Latković iz Đinovića.

preobuku, čebad, šatorska krila, pribor za jelo, sredstva za dezinfekciju, naročito protiv šuge, jer je zaista u uslovima partizanskog načina ratovanja bilo nemoguće zbrinuti toliki broj zarobljenika. Italijani su međutim uputili izvjesnu količinu hrane i ostale potrebe samo za 46 zarobljenika.*»

Vjerovatno razmjena nije izvršena iz navedenih razloga. Pošto je italijanska komanda djelimično prihvatila inicijativu Štaba Lovčenskog NOP odreda za razmjenu, do nje je ipak došlo, ali nešto kasnije, — 1. marta. Prvo je Štab Lovčenskog NOP odreda uputio grupu italijanskih zarobljenika, a zatim su italijanske vlasti poslale odgovarajući broj interniraca. »Na osnovu Vašeg pisma od 28. februara o. g.« — kaže se u pismu Štaba odreda od istog dana — »upućujemo Vam 32 zarobljena vojnika za koje tražimo da nam danas, poslije podne uputite naše sugrađane. Kako je u naš logor stigao zarobljenik — sanitet Emilio Garcone, pošto smo Vam uputili prvi spisak, i kako je pomenuti sanitet već razmijenjen, to se kod nas nalaze 32 Vaša vojnika, a ne 31, zato tražimo da nam u zamjenu za ovog kojega nijeste u posljednjem pismu predvidjeli, uputite našeg sugrađanina iMarka Popovića, koji se nalazi u zatvoru na Cetinju. Sve naše sugrađane i Marka Popovića uputite čim stignu Vaši zarobljenici na Cetinje.«¹⁰⁴

Do razmjene je došlo 1. marta, o čemu govori i italijanski dokument. Pošto su prispjeli italijanski zarobljenici u Cetinje, italijanska komanda mjesta uputila je pismo Štabu Lovčenskog NOP odreda, u kome se kaže: »Danas 1. III 1942. godine u 15 časova stigla su u Cetinje 32 naša vojnika, stoga Vam se u zamjenu upućuje 32 Vaša građanina. Ostala četvorica, koje ste naznačili u Vašem spisku, pošto nijesu na vrijeme stigli, zamijenjena su na zahtjev Mijović Pavia i Lekić Nikole 6ljedećim zatvorenici: Bogdanović Božom, Popović Ljubom, Bošković Božom i Ivanović Jelenom. U sljedećem izvještaju daćete nam vijesti o našim oficirima i vojnicima koje ste zarobili na Jezeru (Skadar-skom) kod Rijeke (Crnojevića), na brodu »Skender-beg«.¹⁰⁵ Oko 6 časova poslije podne stigli su na slobodnu teritoriju u Bokovo oslobođeni internirci.¹⁰⁰

Rukovodstvo NOP-a u Crnoj Gori je permanentno nastojalo da se vrši razmjena sve dok postoji i jedan zarobljeni italijanski vojnik. U tom duhu ono je i 9. maja uputilo italijanskim vlastima spisak od 56 interniranih rodoljuba, ali do razmjene nije došlo.¹⁰⁷ Međutim, na-

¹⁰³ Arhiv V.I.I., kut. 741, f. 12—4a, Komanda mjesta Cetinje.

¹⁰⁴ AIICG, IV, 4g — 3. Izgleda da korekcija prvog spiska od 47 interniraca, koje je tražio Štab Lovčenskog NOP odreda sa naknadnim spiskom od 15 rodoljuba, koji su se nalazili u zatvorima na Cetinju, odnosno u logoru u Klosu (Albanija), namjesto lica koja su bila internirana u Italiju, nije uvažena, te su razmijenjena samo 32 zarobljenika, odnosno internirca.

¹⁰⁵ Arhiv V.U., kut. 1774, f. 1—33.

¹⁰⁶ *Četvrta proleterska 1942—1952*, Beograd *lw2*. Iz dnevnika Đorđa Lopičića, 62.

¹⁰⁷ AIICG, IV, 2 1 — 1 (42). Spisak interniraca za koje je tražena razmjena: sa teritorije odreda Bijeli Pavle — Bogić Dragović, Petar Marenčić, Vlado Marenčić, Ljubomir Marenčić, Milivoje Simonović, Radovan Vukadinović, Dragutin Đuričković, Pero Ž. Jovović, Joakim Radović, Janko Žarić, Đorđije Raspopović, Milovan

stojanje Glavnog štaba NOP odreda za Crnu Goru i Boku i štabova Nikšićkog, Durmitorskog i Lovćenskog NOP odreda da se razmjena ratnih zarobljenika prihvati kao obaveza, kao stalna praksa, ostalo je bezuspješno. Italijanske vlasti nijesu pokazale brigu za sudbinu svojih bivših vojnika. Samo se time može tumačiti odbijanje italijanskih okupacionih vlasti da pošalju hranu svojim zarobljenim vojnicima. Činjenica da su neki od italijanskih vojnika umrli u zarobljeništvu, ne znači da rukovodstvo NOP-a u Crnoj Gori nije vodilo brigu o sudbini zarobljenika, već ilustruje nemogućnosti da se zarobljenici prehrane, što je upravo bilo prouzrokovano pljačkom crnogorskih sela. Maksimalno dnevno sljedovanje hljeba u partizanskim jedinicama u Crnoj Gori iznosilo je tih dana samo 400 grama Taj maksimum »nikada i ni u kora slučaju ne smije se preći«, kaže se u uputstvu Štaba Nikšićkog NOP odreda o načinu ishrane jedinica, što najbolje ilustruje teškoće rukovodstva NOP-a u Crnoj Gori u pogledu prehrane borbenih jedinica i stanovništva na slobodnoj teritoriji.*⁹⁸

II

Kako je već istaknuto, glavnina partizanskih snaga iz Crne Gore bila je primorana da u junu 1942. godine odstupi u Bosnu. U Crnoj Gori je ostalo nekoliko stotina aktivista, koji su imali zadatak da povežu i održe preostale komuniste i partijske organizacije.¹⁰⁹

S druge strane, italijanske okupacione vlasti su se trudile da ojačaju okupacioni sistem i učvrste svoj položaj. Pri tome nijesu birale sredstva. U borbi protiv crnogorskog naroda prvenstveno su angažovale kvislinške vojne formacije. Kvislinškom Nacionalnom odboru dozvoljeno je da formira svoje vojne jedinice i policiju. Njima je dalo pravo «la pripadnicima NOP-a sude po Zakonu o zaštiti države iz 1921. godine. Tako su četnički sudovi uz podršku italijanskih okupacionih vlasti, izriicali presude u ime kralja Petra II.¹¹⁰

Radi zastrašivanja naroda i njegovog odvajanja od oslobodilačkog pokreta, okupator je insistirao na internaciju. Naročito u periodu krize oružane borbe. Tako je u martu 1942. godine izašla Okružnica 3C, u

S. Đurović, Milutin Bogičević, Stevo Bogičević, Božo S. Savović, Mihailo Grozdanić, Mijuško Filipović, Vaso Kalezić, Petar Lakić, Blažo Špadijer; sa teritorije Zetskog NOP odreda — Savo Pejanović, Milija Makočević, Miloš Čejović, Desanka Adžić, Cvetko Mišolić, Veselin Pejović, Blažo Pejović, Jovan S. Jovanović, Pero Brajović, Jovanka P. Milačić, Stojan Rašović, Miloš Lučić, Gojko Stanić, Filip Ivanović, Zdravko-Mujo Čuković, Abdulah Vodpić, Omer Abdović, Ramo M. Šarkić, Hasim (Coka) Čerić, Zarija Klikovac, Todor I. Vujošević, Vljako Popović, Milija Lazarević, Marko Mijović, Blažo Mijović; sa teritorije Crnogorsko-sandžačkog odreda — Čedomir Vuksanović, Đorđe Stanić, Milorad Vojinović; sa teritorije Orjenskog bataljona — Jaša Almuli, Šeka Almuli, Žaklen Ruso; sa teritorije Nikšićkog NOP odreda — Vojin Deretić, Petar Vico, Dragiša Maksimović, Vasilija Kostić i Dara Kostić.

⁹⁸ Zbornik dokumenata, III, 3, dok. br. 56.

¹⁰⁹ Računa se da je u Crnoj Gori ostalo oko 700 pozadinskih radnika.

¹¹⁰ To se da zaključiti na osnovu presuda koje su izrekli sudovi na Zabjeli, u Kolašinu i drugim mestima.

kojoj se internacija propisuje kao jedno od redovnih ratnih sredstava. »Neodložna potreba da se normalizira život u provincijama anektiranim Kraljevini Italiji« — kaže se u pomenutoj Okružnici — »nameće primjenu naročito oštrih sredstava ... Tamo gdje nijesu uspjeli pokušaji pacifikacije, trebalo bi udariti zlo u korijenu, i po samoj sadnici, i to mjera koja će se odraziti na moral onih koji su se odmetnuli i na materijalni život njihove rodbine, koja je ostala u svome prebivalištu. Svrshodno bi bilo pristupiti internaciji u Italiju viđenih obitelji, koje imaju nekog svog člana među odmetnicima, ili imaju nekog za oružje sposobnog muškarca, koji je odsutan bez valjanog opravdanja, a tako isto pristupiti internaciji i drugih obitelji, pa i onih iz skromnih slojeva koje su u srodstvu sa rukovodiocima i eksponentima pobunjenika.«¹¹¹

Spiskove lica predloženih za internaciju pripremali su četnici. U tom smislu oni su u julu 1942. izdali naređenje da se prikupljaju spiskovi lica koja su pripadala NOP-u ili su ga pomagala u ma kom periodu njegovog postojanja.¹¹² Bliža rodbina nekog pripadnika NOP-a proglašavana je taocima.¹¹³

Italijansko-četničke kaznene ekspedicije obilazile su teren radi »pacifikacije« stanovništva. Njihove su se »pacifikacije« završavale, najčešće, streljanjima. Četvrtog maja 1942. u Pljevljima su strijeljali 33 rodoljuba, koje su još ranije bili uhapsili i držali u zatvoru kao taoce.¹¹⁴ Polovinom juna strijeljali su grupu od 95 rodoljuba.¹¹⁵ Istog mjeseca Italijani i četnici su ušli u selo Izgori i spalili grupu teških ranjenika koje partizani nijesu uspjeli evakuisati.¹¹⁶ Osmog avgusta italijanske jedinice upale su u Čekliće, opljačkale selo, popalile 46 kuća i odvele grupu seljaka na »saslušanje« u Cetinje. Iz te grupe 11 ih je strijeljano na Čekanju, nedaleko od Cetinja.¹¹⁷ Prilikom tih tzv. pacifikacija najčešće su četnici hvatali partizane i predavali ih italijanskim vlastima, koje su ih najčešće strijeljale. Inače, italijanski i četnički sudovi su izvanredno dobro saradivali. Tako je 27. juna 1942. italijanska komanda u Nikšiću tražila od mjesne nacionalne komande da joj izruči 17 komunista, koji će biti strijeljani za odmazdu zbog diverzantskog napada izvršenog na italijanske oficire u hotelu »Amerika« u Nikšiću.¹¹⁸ Komanda nacionalnih trupa Crne Gore i Hercegovine odmah je naredila narodnom vojnom sudu u Nikšiću da udovolji tom zahtjevu. Narodni vojni sud je dostavio spisak 15 komunista, koje su italijanske vlasti strijeljale

¹¹¹ Saopćenje o talijanskim zločinima, 82.

¹¹² AIICG, IV, 4f — (42), Izvještaj nepoznatog autora od 9. VII 1942. godine.

¹¹³ Arhiv V.I.I., kut. 90, reg. br. 1/la—30.

¹¹⁴ AIICG, VIII, lm—14 (42), memoarska građa.

¹¹⁵ »Glas Crnogorca« br. 26 od 20. VI 1942. godine. 6>vaj težak zločin je vrlo šturo prokomentarisano iz Vojnog ureda Guvernadurstva: »Posljednjih dana je ustanovljeno da su komunisti izvršili nova ubistva italijanskih vojnih lica. Zbog tih ubistava protivnih svakom osjećaju čovječnosti i časti, koja predstavljaju ujedno i preziranje zarobljeničkih prava priznatih od svih naroda — izvršilo je Guvernadurstvo Crne Gore činove represalija protiv 95 zarobljenih komunista«.

¹¹⁶ B. Jovanović, n. d., 549.

¹¹⁷ AIICG, VIII, lm—4, memoarska građa.

¹¹⁸ Zbornik dokumenata, III, 4, dok. br. 144, Izvještaj PK KPJ od 31. VII 1942, Saopćenje o talijanskim zločinima, 178.

zajedno sa još petoricom iz cetinjskog zatvora.¹¹⁹ U Baošiću, 5. avgusta 1942, Italijani su strijeljali šestoricu zatvorenika.¹²⁰ Dvanaestog avgusta u blizini sela Bjeloša (srez Cetinje) strijeljali su 15 rodoljuba.¹²¹ u Podgorici su 31. decembra strijeljali šestoricu lodoljuba.¹²² U Lipicama su 12. marta 1943. strijeljani devetorica partizana, koje je osudio italijanski sud u Kotoru.¹²³

četnički sudovi u Kolašinu, Nikšiću, Podgorici i drugim mjestima takođe su izricali smrtne presude. Inače, četničke jedinice su imale prilično uspjeha u otkrivanju i uništavanju pozadinskih radnika u Crnoj Gori. Tragično su završile pozadinske grupe u Šavniku, Donjoj Morači, Budošu, Durmitoru, Kučima, Župi Pivskoj, Beranama (u Lješnici), na Grahovu itd. U tim akcijama italijanske vlasti su im obezbijedile finansijska sredstva. Krajem 1942. oni su objavili »spisak ucijenjenih odmetnika«. ¹²⁴ Zbog toga što taj spisak nije dosad objelodanjen, mi ćemo ga na ovom mjestu objaviti, bez obzira na to što nije neposredno povezan s našom temom.

Red. br.	Prezime ime očevo i ime	God. star.	Gde stanuje	Zanimanje	Ucjena u ital. lirama
1.	Babić Radomir	32	Podgoric.	biv. činov.	10.000
2.	Bastać Đoko		R. Crnoj.	trgovac	5.000
3.	Doljević Luka	20	Lijeska P.	stolar	5.000
4.	Bošković Đuro Ivov		Brčeli	st. prava	25.000
5.	Božović Borislav		Kuči	doktor	20.000
6.	Brković Savo Krstov	36	Velje Brdo	prokurista	20.000
7.	Burdžović Rifat	30	V. Polje	student	20.000
8.	Garčević Gojko Simov	40	Nikšić	advokat	10.000
9.	Kažanegra Dlačo Ilije	36	Sv. Stefan	—	5.000
10.	Čelebić Milovan Savov		Štitari	student	5.000
11.	Cemović Vuksan	34	Berane	advokat	50.000
12.	Dapčević Ivo Andrijin	25	Vigljevići	student	20.000
13.	Dapčević Ljubo Andrijin	19	Cetinje	5,	10.000
14.	Dapčević Peko Jovanov		Ljubotinj	5,	100.000
15.	Dapčević Vaso		Čevo	,	10.000
16.	Dapčević Vlado Jovanov	27		,	10.000

¹¹⁹ Isto, 179.

¹²⁰ AIICG, VIII, lm—5 (42), memoarska građa.

¹²¹ Isto, lm—4 (42), memoarska građa.

¹²² Glas Crnogorca br. 2 od 6. I 1943.

¹²³ AIICG, VIII, lm—5, memoarska građa.

¹²⁴ Arhiv V.U., četnička arhiva, CG — V — 1817.

ti . £ Jz	Prezime ime i očevo ime	God. star	Gde stanuje	Zanimanje	ucjena u ital. lirama
17.	Dobrašinović Milivoje		V. Polje	profesor	20.000
18.	Dragović Ilija Milovanov	30	Čurilac	st. prava	10.000
19.	Dragović Veljko Živkov	25	,	st. med.	10.000
20.	Gatulin Vlado	27	Podgorica	zidar	10.000
21.	Đuranović Miloš		Materizi	–	5.000
22.	Golubović Marinko Josipa	50	Premčani	pozednik	20.000
23.	Golubović Radonja	37	Berane	advokat	100.000
24.	Ivanović Dragiša	35	Podgorica	inženjer	50.000
25.	Jakić Velimir Miljanov	30	Pljevlja	inženjer	100.000
26.	Lopičić Janko		Ceklin	student	5.000
27.	Jovanović Blažo		Piperi	advokat	100.000
28.	Jcvanović Miroje Blažov	24	Sladojevo	učitelj	5.000
29.	Jovanović Stevo		Bjeloši	učitelj	10.000
30.	Jovičević Mihailo	35	Nikšić	profesor	10.000
31.	Kalezić Radovan		D. Grad	sudija	10.000
32.	Kalezić Mirko Mirkov		Čurilac	učitelj	20.000
33.	Knežević Velimir		Pljevlja	student	50.000
34.	Kovačević Sava Blagojev	35	Nudo	seljak	25.000
35.	Knežević Velimir		Pljevlja	student	50.000
36.	Lazarević Božo		Stijena	biv. kapetan	10.000
37.	Lekić Nikola		Cetinje	student	5.000
38.	Lekić Veliša Todorov	30	Boljevići	obučar	50.000
39.	Ljumović Božo Jovanov	35	Podgorica	činovnik	20.000
40.	Marinović Jovan		Cetinje	advokat	5.000
41.	Marković Blažo		Crmnica	sveštenik	25.000
42.	Marinković Đuro		Cetinje	mehaničar	5.000
43.	Mićunović Blagota Nenadov	30	Velestovo	činovnik	50.000
44.	Milatović Stevo		Meterizi	–	10.000
45.	Miličević Budo			učitelj	20.000
46.	Milutinović Ivan Radov	40	Stijena	prokurista	100.000
47.	Mirković Josif		Klismica	posjednik	20.000
48.	Novović Bogdan	32	Andrijevica	—	20.000

Št. JZ	Prezime očevo ime i ime	God. star.	Gde stanuje	Zanimanje	Ucjena u ital. lirama.
49.	Orlandić Blažo Jovov	30	Seoca	student	50.000
50.	Pavić Jefto		Nikšić	advokat	10.000
51.	Perović Puniša		Danilovgrad	advokat	10.000
52.	Perunović Milo				20.000
53.	Petričević Branko		Cetinje	student	20.000
54.	Petričević Milan Perov		R. Crnojevića	seljak	5.000
55.	Pijade Mošo	50	Beograd	novinar	500.000
56.	Popović Ljubo Ilijin	23	Sutomore	–	25.000
57.	Popović Miloš		Bijelopolje	sveštenik	100.000
58.	Popivoda Krsto		Katunska nahija	student	5.000
59.	Prlja Andrija Markov		Čisto Polje	činovnik	20.000
60.	Prlja Vaso Markov		Mušovići	student	5.000
61.	Radičević Branko		Bijelopolje	profesor	20.000
62.	Radičević Branko		Prijepolje		50.000
63.	Radovanović Stevan		Podgorica	trgovac	5.000
64.	Radović Marko		„	obučar	5.000
65.	Radović Milovan		Meljak	student	20.000
66.	Rajković Milan Savov		Tološi		5.000
67.	Rolović Vladimir	25	Brčeli	student	20.000
68.	Savičević Marko	55	Bjelopavlići	novinar	10.000
69.	Stanić Sergije	40	Podgorica	trgovac	5.000
70.	Tomović Budimir Markov	27	„	advokat	20.000
71.	Tražaić Mirko Spasojev	33	Nikšić	trgovac	5.000
72.	Vešović Mirko	34	Mateševo	advokat	20.000
73.	Vicković Mihailo		Čeklići		5.000
74.	Vučelić Peruta Kostadina		Andrijevica	biv. kapetan	20.000
75.	Vučinić Marko		Piperi	advokat	5.000
76.	Vujačić Marko		Nikšić	biv. senator	20.000
77.	Vujović Gojko		Meterizi		5.000
78.	Bulatović Radovan	38	–	–	–
79.	Vukanović Radovan Božov	38	Rogami	prokurista	20.000
80.	Vukosavljević Raško Jankov		Sotonići	st. prava	10.000
81.	Vlašić Predrag		Bistrica	sudija	50.000
82.	Zeković Veljko	35	Nikšić		10.000
83.	Zlatičanin Periša Jakova	34	Podgorica	brijač	5.000
847	Žugić Mihailo			učitelj	20.000

Valja napomenuti da su italijanski organi javnog reda i vojske bili ovlašćeni da po svom nahođenju, bez suda i presude, ubijaju ljude, ako nadu da postoje »razlozi za to«. U pismu jednog italijanskog vojnika, koje je pisao majci 1. avgusta 1942, kaže se i ovo: »...Uništili smo do temelja sve, ne štedeći nevine... Svake noći ubijamo čitave porodice batinama ili oružjem. Pokušaju li samo da maknu, pucamo bez pardona, pa ko pogine — pogine ... I ove noći bilo je svega 5 mrtvih: dvije žene, jedno dijete i dva čovjeka...«¹²⁵

Samo mali broj pozadinskih radnika, koji je po zadatku Partije ostao u Crnoj Gori poslije juna 1942. godine, dočekao je proljeće 1943, odnosno dolazak snažnih jedinica NOV u Crnu Goru. Međutim, prisustvo partijskih radnika, tzv. pozadinaca, u Crnoj Gori, u najtežim vremenima za NOP, imalo je veliki značaj, kako za održavanje organizacija NOP-a tako i u podizanju morala naroda, koji je stojički podnio sve represalije okupatora i njegovih saradnika.

Pregovori o razmjeni zarobljenika u 1943. godini

Krajem aprila 1943. godine Glavna operativna grupa NOV i POJ prodrila je u Crnu Goru — u dolinu rijeka Lima, Tare i Zete. To je imalo izvanredan značaj za oživljavanje narodnooslobodilačke borbe u Crnoj Gori. Odmah potom Glavni štab NOV i PO za Crnu Goru i Boku izdao je naredbu za opštu ofanzivu na svim sektorima u Crnoj Gori.¹²⁶

Noću 1/2. maja jedinice 2, 4. i 5. proleterske brigade napale su jake italijanske i četničke snage na Javorku, nedaleko od Nikšića, i poslije oštne dvodnevne borbe dijelom ih uništile, a dijelom zarobile. Prema izvještaju Štaba 2. proleterske divizije od 9. maja, bilo je izbačeno iz stroja oko 1.450 vojnika i oficira, od toga italijanskih 670. Bilo je zarobljeno 580 italijanskih vojnika i oficira, a oko 200 četnika je prešlo na stranu NOV i POJ.¹²⁷

Drugi veliki uspjeh postigle su jedinice NOV i POJ samo desetak dana kasnije. Noću 15/16. maja, Udarne grupa bataljona¹²⁸ okružila je sjeverozapadno od Bioča jedan italijanski bataljon 383. puka. Poslije oštne borbe bataljon je bio, takoreći potpuno uništen: poginulo je 396 vojnika i oficira, a oko 400 bilo ih je zarobljeno.¹²⁹

Na taj način Glavni štab NOV i PO za Crnu Goru i Boku jaspola-gao je sa gotovo 1.000 italijanskih zarobljenika. U duhu ranije utvrđene politike prema ratnim zarobljenicima, Glavni štab je još 3. inaiia ponu-dio zamjenu italijanskoj komandi u Nikšiću: »I pored zločina koje ste

¹²⁵ Saopćenje o talijanskim zločinima, 125.

¹²⁶ AIICG, IV, 2a—1 (43), Zapovijest Glavnog štaba NOV i POJ za Crnu Goru i Boku od 1. V 1943. godine.

¹²⁷ Zbornik dokumenata, III, 5, dok. br. 14; P. Raičević, *O borbama na Javorku 1, 2, 3. V 1943*, Vojnoistorijski glasnik br. 1/1951.

¹²⁸ U sastavu ove grupe nalazili su se bataljoni 4. i 5. proleterske brigade i Zetskog NOP odreda.

¹²⁹ Zbornik dokumenata, III, 5, dok. br. 178 i 180, Dnevni izvještaj Komande 6. armijskog korpusa za 16. i 18. maj 1943; Niko Strugar, *Boj kod Bioča 16. i 17. maja 1943. godine*, Vojnoistorijski glasnik br. 3/1954.

Vi napravili u Crnoj Gori, mi ćemo prema zarobljenicima postupati po međunarodnom pravu, a ubuduće ćemo i Vas naćerati da poštujete međunarodno ratno pravo u odnosu na nas, kao jednu od saveznićkih zaraćenih vojski. Zarobljenici su prebaćeni u naš zarobljenićki logor. Mi od Vas zahtijevamo:

1. da odmah uputite hranu za 10 dana za zarobljene vojnike koji se nalaze u našem zarobljenićkom logoru, jer ni mi ni naš narod nećemo hraniti okupatorsku vojsku, te ćete za njihovu smrt uslijed gladi biti odgovorni Vi pred italijanskim narodom.

2. Da uputite dva pregovaraća u Šavnik u cilju razmjene ovih zarobljenika sa interniranim Crnogorcima, koji se nalaze u Vašim logorima i zatvorima. Uslove za zamjenu dobiće pregovaraći.¹³⁰

Pošto je narodnooslobodilaćki pokret bio već izborio odrećeno mjesto u sklopu antihitlerovske koalicije, italijanske okupacione vlasti su sa tim morale raćunati. One su uvažiie postojeće stanje i odmah uputile hranu za zarobljenike. Takoće su pristale i na pregovore o njihovoj razmjeni.¹³¹ Od strane Glavnog štaba u komisiju za razmjenu bili su izabrani: Peko Dapćević, Mitar Bakić, Veljko Zeković, Sava Kovaćević i Radoje Dakić Brko.¹³² Italijanima je bilo predloćeno dci se zamijene svi zarobljenici, da odnos bude 1:1 i da Gradac, kod Nikšića, bude mjesto razmjene. Italijani su pristali na te uslove. Istina, nijesu pristali ni na kakav pisani ugovor kojim bi to bilo regulisano, jer bi to znaćilo priznavanje NOPIã kao zaraćene stilane, što su oni uporno odbijali.

Na osnovu postignutog sporazuma, 10. maja je kod Gradaca razmijenjena prva grupa od 7 italijanskih oficira za isti broj uhapšenih partizana.¹³³ U toku razmjene Gradac su nadlijetali italijanski laki bombarderi sa aerodroma u Nikšiću. Ćim je razmjena izvršena i pošto su se Italijani uputili ka Nikšiću a partizani ka Šavniku, bombarderi su mitraljirali grupu tek osloboćdenih partizana.¹³⁴

Na istom mjestu je obavljana razmjena i narednih dana. Ukupno je razmijenjeno oko 300 italijanskih vojnika za isto toliki broj interniranih rodoljuba, uhapšenih simpatizera NOP-a ili zarobljenih partizana.¹³⁵ To je ujedno i brojno najveća razmjena za sve vrijeme rata

I pored postignutog sporazuma za potpunu razmjenu zarobljenika, ona nije obavljena do kraja. Italijani su prilićno oklijevali. U mećuvremenu je u Nikšić stigao Štab 7. SS divizije, ćije su jedinice preuzele u gradu viast od Italijana, ćime su prestali i svi uslovi za razmjenu.¹³⁶ Uskoro su se jedinice NOV i POJ morale povlaćiti iz Crne Gore pa su ne-

¹³⁰ Zbornik dokumenata, III, 5, dok. br. 11, Pismo Glavnog štaba NOV i PO za Crnu Gšru i Boku talijanskoj komandi u Nikšiću.

¹³¹ Arhiv V.U., kut. 391 A, reg. br. 3/3—9, Knjiga depeša 2. udarnog korpusa.

¹³² Prema usmenom kazivanju pukovnika Rada Knećevića od 20. X 1961. godine.

¹³³ Prema izjavi koju je pisac ovih redova dobio od pokojnog Gojka Garćevića, 13. XI 1961, u prvoj grupi za razmjenu su bili: Gojko Garćević, dr Obren Blagojević, Velimir Knećević, Ivan Vujošević, Savo Boćović i jedan Zeković iz Kuća. Isto.

¹³⁴ Isto. IX 1961. Izjava koju je pisac dobio od Jova Mihaćjevića 22.

¹³⁵ Sutjeska, knj. I, Beograd 1959; III udarna divizija na Sutjesci, 140.

razmijenjeni italijanski zarobljenici upotrijebljeni za nošenje ranjenika. »1 ranjenički ešaloni su stavljeni u pokret. Otpočeo je transport teških ranjenika ka Pivi Nosioći su bili većinom italijanski zarobljenici.«¹³⁷

Sudbina onih interniraca koji su bili predviđeni za razmjenu a nisu razmijenjeni bila je tragična. Italijani su ih 25. juna postrijeljali: 20 u Andrijevici, 20 u Beranama, 30 u Podgorici, 20 u Nikšiću, 30 na Cetinju, a ostale — u drugim mjestima Crne Gore.¹³⁸ Objašnjavajući taj zločin italijanski guverner za Crnu Goru rekao je da je to samo odmazda za strijeljanja italijanskih zarobljenika, koja su navodno izvršili partizani.¹³⁹ Činjenica je, međutim, da je ovaj zločin jedino mogao biti odmazda za vojnički poraz koji su italijanske jedinice pretrpjele u borbama na Javoruku i Bioću, maja 1943. godine. Uostalom, takvo tumačenje je bilo sadržano u aktu koji je italijanska komanda uputila svojim nižim jedinicama. Zarobljeni italijanski general, komandant garnizona u Andrijevici, izjavio je na saslušanju 1944. godine: »Za strijeljanje 180 interniraca iz Bara znam slijedeće. Pri kraju juna 1943. godine ja sam sa službom bio u Andrijevici, kao komandant mjesta. Na dva dana prije ovog strijeljanja dobio sam akt od Komande korpusa sa spiskom lica koja se imaju strijeljati. U aktu je stajalo da se po naređenju Pircija Birolija imaju strijeljati pomenutih 180 Crnogoraca, kao represalije za pobijene Italijane od strane partizana u borbama na mjestu Bioći blizu Podgorice .. . (podvukao Z. L.). Dva dana docnije, pošto sam primio ovak akt, dovedeni su 20 interniraca iz Bara u Andrijevicu i sjutra dan, u 4 sata, bili su strijeljani, a kasnije sam čuo da su u isto vrijeme i istog dana bili i ostali strijeljani po drugim mjestima.«¹⁴⁰

Tako su završeni i pregovori i razmjena ratnih zarobljenika koja je počela 1941. godine i povremeno se nastavljala u toku naredne dvije godine. Istina, Glavni štab NOV i PO za Crnu Goru i Boku, na sam dan kapitulacije Italije, 8. septembra 1943. godine, zahtijevao je od italijanskih okupacionih trupa da oslobode zarobljenike i uhapšene rodoljube, kako je to ugovorom o kapitulaciji Italije bilo predviđeno. »Molim Vas« — kaže se u zahtjevu Glavnog štaba — »da hitno obavijestite guvernera

¹³⁷ Isto, 161.

¹³⁸ Hronologija, 403.

¹³⁹ U proglasu upućenom stanovništvu Crne Gore kaže se: »Tokom nedavnih borbi protiv komunista pronašle su italijanske trupe, napredujući teritorijom kojega su držali partizani, mnogobrojne leševe italijanskih oficira i vojnika, prethodno zarobljenih od komunista, koji su ih varvarski pobili.

Zarobljenici, koje su kroz duge vjekove poštovale sve vojske, pa čak i manje civilizovana afrička plemena, nisu bili poštovani od strane Titovijevih komunističkih hijena; nakon što su danima i mjesecima izlagali naše oficire i vojnike svim mogućim mukama na kraju su ih podlo pobili.

I pored vjere u višu božju pravdu, ne mogu se takvi zločini ostaviti nekažnjenima; naši pokojnici traže pravednu osvetu, i oni će je imati.

Stoga je do sada strijeljano 180 komunista, ranije zatvorenih u crnogorske koncentracione logore.

A za svaki novi lješ zarobljenog italijanskog vojnika, za koji bude ustanovljeno da je ubijen od partizana, platiće izvjestan broj komunista svojim životima« — »Glas Crnogorca« br. 129 od 26. VI 1943. godine.

¹⁴⁰ Saopćenje br. 3 Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Beograd 1944. godine, 46.

Crne Gore i Boke da sve naše zarobljenike, internirce i uhapšenike pustite na slobodu, jer u protivnom biće on lično, a i vi, komandanti, odgovorni ako naši zarobljenici, internirci i uhapšenici padnu u ruke njemačkih fašista.¹⁴¹ Italijani su odbili da postupe po predviđenom ugovoru.¹⁴²

Pokušaji razmjene sa Nijemcima 1944. godine

Politika Glavnog štaba NOV i PO za Crnu Goru i Boku prema ratnim zarobljenicima bila je jedinstvena, bez obzira na to koji je neprijatelj bio u pitanju — Italijani ili Nijemci. U duhu le politike Štab 7. crnogorske udarne brigade ponudio je 21. jula 1944. razmjenu zarobljenika komandi njemačkih jedinica u Podgorici. »Pošto se kod nas nalazi izvjestan broj Vaših vojnika koje smo mi zarobili, to Vam predlažemo da izvršimo zamjenu, tako da Vam mi predamo Vaše vojnike, koje smo mi zarobili, a Vi da nam predate one ljude koji se nalaze u Vašem zatvoru. U vezi sa ovim odredite pregovarače, određeno mjesto i vrijeme kada se ima izvršiti razmjena.«¹⁴³

Nijemci su odbili bilo kakve kontakte na ovoj osnovi. Zbog toga se u Crnoj Gori nije promijenio odnos prema njemačkim ratnim zarobljenicima. Naprotiv, u jednom uputstvu Štaba 8. crnogorske udarne brigade, upućenom 18. oktobra 1944. nižim vojnim jedinicama, predviđene su oštre kazne za eventualno neizvršavanje obaveza prema ratnim zarobljenicima.¹⁴⁴ Štab 7. crnogorske udarne brigade je naredio, 23. decembra 1944, da se prema ratnim zarobljenicima postupa u duhu međunarodnog ratnog prava. U naredbi se kaže, između ostalog: »Prema radiogramu od danas, Štab 3. udarne divizije, a po naređenju Štaba 2. udarnog korpusa, prema zarobljenim neprijateljskim vojnicima, a naročito prema ranjenim, mora se postupati po međunarodnom ugovoru. Za odstupanje od ovoga biće odgovorni ne samo borci nego i štabovi. Zato se skreće pažnja da se svi neprijateljski zarobljenici sprovedu ovome Štabu radi daljeg postupka ..«¹⁴⁵

Položaj italijanskih ratnih zarobljenika

Odnos NOV i POJ prema zarobljenim italijanskim vojnicima bio je za čitavo vrijeme rata zasnovan na međunarodnom ratnom pravu. Ako je, možda, u početku i bilo slučajeva nediscipline i samovolje u tom pogledu, docnije su protiv takvih prestupnika preduzimate oštre mjere. Na savjetovanju Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak, održanom avgusta 1941, kritikovani su pojedinačni slučajevi

¹⁴¹ Zbornik dokumenata, III, 5, dok. br. 25.

¹⁴² Arhiv V.I.I., kut. 391 A, reg. br. 4/42—9, Knjiga depeša 2. udarnog korpusa.

¹⁴³ Isto, kut. 759, reg. br. 4—6.

¹⁴⁴ Isto, kut. 872, reg. br. 4—9.

¹⁴⁵ Zbornik dokumenata, III, 8, dok. br. 332.

neprikladnog odnosa prema italijanskim zarobljenicima.¹⁴⁶ To su bili pojedinačni prestupi i više rezultati ličnih reakcija.¹⁴⁷

Da bi se precizirao odnos prema svim ratnim zarobljenicima, pa tako i prema italijanskim, Vrhovni štab NOP odreda Jugoslavije još 8. novembra 1941. godine izdao je naredbu da se, pod prijetnjom smrtnih kazni, zabranjuje ubijanje, maltretiranje ili bilo kakvo ispoljavanje lične mržnje zarobljenicima. Zarobljeni neprijateljski oficiri i vojnici imali su se striktno sprovesti najbližim partizanskim komandama, koje su bile nadležne za preduzimanje istrage protiv onih ratnih zarobljenika za koje se nepobitno dokaže da su vršili bilo kakva zločinstva ili nasilja. Između ostalog, u tom naređenju se kaže: »Naše vojne partizanske jedinice dužne su više od svih strogo da poštuju ratnička pravila i visoko da drže neokaljanu zastavu naših herojskih partizanskih odreda Jugoslavije.«¹⁴⁸

Naređenje je potpisao lično komandant Vrhovnog štaba NOP odreda Jugoslavije.

Briga rukovodstva NOP-a za korektan odnos prema zarobljenicima ispoljavala se čak i u vrijeme pojačanih represalija italijansko-kvislinških snaga nad mirnim stanovništvom u Crnoj Gori.¹⁴⁹

Zarobljenici su grupisani po logorima — u napuštenim kolibama, ili improvizovanim barakama, koje su sami zarobljenici pravili. S proljeća 1942. najviše ih je bilo u Osječenici i Zupcima, nedaleko od Nikšića. Prilikom odstupanja partizanskih jedinica prema Pivi, pravovremeno je evakuisan stari i organizovan novi logor za zarobljenike.¹⁵⁰

Uslovi života u logoru bili su relativno dobri. Većina zarobljenika, tako reći, nije ništa radila. Neke su samo narodnooslobodilački odbori koristili kao radnu snagu za prolječne sjetvene radove, a druge, opet, kao pomoćno osoblje u partizanskim bolnicama.¹⁵¹ Stručnjaci, mahom ljekari, radili su svoj posao. Tako je u partizanskoj bolnici na Žabljaku, krajem 1941. godine, radio italijanski ljekar-hirurg Đovani Bravo. On je obilazio i bolnice u Šavniku, Boanu, Kolašinu i Pivi.¹⁵² U granicama mogućnosti, higijenski uslovi u logorima su bili podnošljivi. Prije svega, bila je organizovana zdravstvena zaštita, kao i ostalo stanovništvo na oslobođenoj teritoriji, i zarobljenici su bili upućeni na partizanske lije-

¹⁴⁶ Isto, 4, dok. br. 2, Rezolucija pokrajinskog savjetovanja KPJ za Crnu Goru, Sandžak i Boku i pismo delegata CK KPJ Milovana Dilasa.

¹⁴⁷ Bilo je slučajeva da se među zarobljenicima prepoznaju italijanski vojnici koji su maltretirali partizane.

¹⁴⁸ Zbornik dokumenata, I, 2, dok. br. 64, Naređenje Vrhovnog štaba NOP odreda Jugoslavije o postupku prema ratnim zarobljenicima.

¹⁴⁹ Arhiv V.U., kut. 175, f. 4—3.

¹⁵⁰ Zbornik dokumenata, III, 3, dok. br. 105. Pismo Komande područja Nikšićkog NOP odreda od 15. V 1942. Glavnom štabu NOP odreda za Crnu Goru i Boku. Pored ostalog, u pismu se kaže: »Po pitanju logora zarobljenih Italijana dobili smo saglasnost komandanta, druga Peka, da takođe bude prebačen u pravcu Pive. Za koji dan ćemo i to organizovati«.

¹⁵¹ Arhiv V.I.I., kut. 178, f. 23—2, Pismo Komande mjesta Krstac od 1. VI 1942. Glavnom štabu NOP odreda za Crnu Goru i Boku,

¹⁵² Jovan Bojović, *Partizanska bolnica u žabljaku 1941—1942*. Istorijski zapisi br. 3/1961, 449.

kare.¹⁵³ Istina, veliki broj zarobljenika bio je sklon brzom demoralizaciji, pa su valjda zato bili prilično aljkavi, zbog čega je stalno prijetila opasnost od epidemija. »Gledajte da budu što čistiji«, upozorio je Štab Nikšićkog NOP odreda, 2. februara 1942, Štab Banjsko-vučedolskog NOP bataljona.¹⁵⁴ Teže bolesni i ranjeni liječeni su u partizanskim bolnicama, iako su one oskudijevale u sanitetskom materijalu i lijekovima.¹⁵⁵

Organizacija unutrašnjeg logorskog života zavisila je dosta i od samih zarobljenika. Logorske vlasti su im u tome znatno pomagale. Zarobljenici su primali poštu i pisali pisma, koja su logorske vlasti odašiljale odgovarajućoj italijanskoj komandi, odnosno vojnoj jedinici kojoj su zarobljenici pripadali. »Nekoliko zarobljenika izrazilo je želju da pišu pisma kućama, pa Vam ta njihova pisma šaljemo. Humano bi bilo da ih posle cenzure pošaljete za Italiju«. ¹⁵⁶ Takođe, ima podataka koji govore o tome da su zarobljenici mogli primiti i pakete.¹⁵⁷

U logoru je bio organizovan i politički rad sa zarobljenicima. Na vrijeme su obavještavani o političkoj situaciji, a u sklopu političkih predavanja govoreno im je o besmislenosti njihove službe fašizmu. Kao politički materijal upotrebljavani su, pored ostalog, i proglašeni koje su partizanska i partijska rukovodstva u Crnoj Gori upućivali italijanskim vojnicima.¹⁵⁸ Taj materijal je imao informativni karakter. Razumije se, u njemu se manifestovala, prije svega, internacionalistička politika KPJ.

Takav rad sa italijanskim ratnim zarobljenicima nije ostao bez rezultata. Izvjestan broj zarobljenika dobrovoljno je stupio u partizanske jedinice. Jedan od njih, koji se priključio Nikšićkom NOP odredu, izjavio je: »Napuštam italijansku vojsku i želim da se zajedno sa partizanima borim protiv fašizma. Znam da je borba partizana vrlo teška i naporna i ne odlazim da se borim ni protiv Italije ni protiv Crne Gore,

¹⁵³ U pismu koje je uputio italijanski potpukovnik Metelka Komandi divizije »Murđe«, u Mostaru februara 1943. godine, kaže se, pored ostalog: »Ja, kapetan De Barbijere, vojnik Deledone i ranjeni partizani sklonjeni smo u mjesto koje ne mogu označiti, naši ranjenici su razmješteni u široj zoni. Nas trojica smo teški ranjenici i bratski liječeni, ali nedostaju sredstva. Ironija sudbine je da nadživim poraz...« — »Neretva«, Beograd 1965, II, 522.

Arhiv V.I.L, kut 1673, reg. br. 27—1/2.

¹⁵⁴ AIICG IV 5f — 1 (42), »Pismo štaba Durmitorskog NOP odreda od 22. I 1942. godine italijanskoj komandi u Pljevljima. U pismu se kaže i ovo: »Izveštavamo Vas da je u našoj bolnici na operacionom stolu umro od zapaljenja slijepog crijeva Alpinac Arioli Nikole. Ariolija žalimo — bio je antifašista«.

¹⁵⁵ Isto.

¹⁵⁶ Dr Đ. Ivanović, n. d., 131.

¹⁵⁷ Zbornik dokumenata, III, 1, dok. br. 50, Pismo Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak od 19. XII 1941. godine Okružnom komitetu KPJ za podgorički okrug. Inače, samo u 1941. godini bila su napisana tri proglašena, koji su, kao letci bili upućeni italijanskim vojnicima. U proglasu Poprajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak od decembra 1940. godine kaže se, pored ostalog: »Crnogorski partizani nijesu Vam neprijatelji. Mi smo do sada imali 4.000 italijanskih zarobljenika i ni jednoga nijesmo ubili. Zato Vas pozivamo da &Q predate našoj oslobodilačkoj armiji, da okrenete Vaše oružje protiv naših i Vaših neprijatelja, da ubijate fašiste i oficire koji Vas tjeraju da se borite protiv nas; mi komunisti Vas pozivamo da se pridružite našim redovima u najvećoj borbi u istoriji za oslobođenje čovječanstva od fašističkog varvarstva za vlast naroda, za mir, hljeb i slobodu...« — AIICG II 5—17 (41).

već hoću da se borim za slobodu Italije i Crne Gore — protiv zajedničkog neprijatelja«. ¹⁵⁹

Nakon kapitulacije Italije, pojedine italijanske jedinice cijele su prešle na stranu NOVJ. ¹⁶⁰

Logori italijanskih zarobljenika bili, su mjesta njihovog političkog preporoda. O tome rječito govori i odnos italijanskih vlasti prema zarobljenicima-povratnicima. U naredjenju komandanta italijanske 2. armije potčinjenim komandama od 29. januara 1942. godine, kaže se da su italijanski vojnici u zarobljeničkim logorima podvrgnuti dobroj propagandi i da se prilikom povratka iz zarobljeništva mora prethodno utvrditi njihova »moralna ispravnost«. Zbog toga se pri svakom armijskom korpusu morao organizovati koncentracioni logor, u koji su se sabirali vojnici-povratnici iz ropstva. Specijalne komisije imale su da se brinu za isleđenje o držanju svakog zarobljenika prilikom zarobljavanja, za vrijeme zarobljeništva, kao i o njegovoj moralnoj čvrstini. ¹⁶¹

¹⁵⁹ Saopštenje Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku br. 6 od 12. I 1942.

¹⁶⁰ Ove jedinice su docnije bile reorganizovane. Od onih u Crnoj Gori poznata je bila Brigada »Garibaldi«.

Interesantan je slučaj koji opisuje Čedo Kapor u članku »Susreti na Neretvi«: Poslije oslobođenja Prozora i likvidiranje italijanskih snaga u dolini Rame, naše jedinice su zarobile veliki broj neprijateljskih vojnika. Korišćeni su za nošenje tereta i ranjenika. Sa mnogima sam lično razgovarao. Jednoga dana obavijestili su me o nekom zarobljeniku, koji za sebe tvrdi da je antifašista i da želi svakako da razgovara sa partizanskim rukovodiocima.

Bio je to čovjek 30-tih godina, po zanimanju profesor, odnekle sa sjevera Italije. Tvrdio je da je socijalista već 15 godina. Preklinjao nas je da mu vjerujemo koliko ga je stid što je došao ovamo da se za interese imperijalizma bori protiv jednog oslobodilačkog pokreta, kojim rukovode komunisti. Postavljao sam mu neka pitanja i pokušavao da procijenim njegovu iskrenost. Izgledalo je da zbilja ne laže. U jednom trenutku rekao nam je da želi i djelom da nam dokazuje svoju iskrenost.

Riješili smo da to provjerimo. Jedan zarobljenik manje ili više, od onolike mase! Mislili smo da ga pošaljemo u Jablanicu, sa porukom za komandanta garnizona. Trebalo je da još i usmeno objasni bezizlaznu situaciju italijanskih snaga, a zatim da se nekako izvuče i da nas sačeka tamo, u tvrđavi. Problem je bio samo u tome, kako će proći kod naših boraca, poslije oslobođenja Jablanice. Napisao sam mu nešto kao propusnicu, on se postarao da dobro sakrije taj papir. Otišao je uvjeravajući nas da će zadatak izvršiti kako najbolje bude mogao.

Poslije prvih neposrednih pogodaka iz naših topova i mitraljeske vatre iz tenkova, Italijani su na svom utvrđenju u Jablanici istakli bijele zastave. U onoj trci bio sam i zaboravio na našeg emisara, italijanskog socijalistu, kad me obavijestiše da jedan zarobljenik ima propusnicu sa mojim potpisom i traži da ga svakako meni privedu. Odmah sam se sjetio o kome je riječ.

Karlo (tako mu je bilo ime) sijao je od sreće kad me je vidio. Pričao je opširno kako je komandant primio njegov izvještaj i našu poruku, i kako ga je pritvorio kao sumnjivog. Poveo sam Karla sa sobom. Dan-dva bio je uza Štab, a zatim smo ga poslali u Konjic, sa istim zadatkom. Naši su ga dopratili do neprijateljskih linija na prilazu grada. Nikad, više nijesmo vidjeli italijanskog socijalistu Karla. Ko će znati šta se s njim zbilja! Tih dana u Konjicu se svašta dešavalo, upadali su i naši tenkovi, stigla su jaka njemačka pojačanja. Karlu se tamo izgubio svaki trag.« — Neretva, III, 327—328.

¹⁶¹ Arhiv V.I.I., Italijanska arhiva, kut. 53, reg. br. 1/la—2, Operacijski dnevnik 2. italijanske armije. Iako u područje 2. armije nije ulazila Crna Gora, nema razloga da vjerujemo da se drugačije postupalo sa zatvorenicima-povratnicima u Crnoj Gori.

Kako je dospio jedan Italijan u partizansku jedinicu ne zna se sasvim sigurno: da li je bio zarobljen ili je sam prešao na stranu partizana. Međutim, kada je zajedno sa grupom partizana bio zarobljen od strane italijanskih vojnika, dakle, kao partizan, zajedno sa njima bio je smješten u istražnom zatvoru u Cetinju. Sudili su mu u ljeto 1942. godine, takođe na Cetinju, za izdaju domovine. Toga se sjeća Petar Leković, koji kaže: »Talijan je izašao na sud. Njega je predsjednik okupatorskog suda u Cetinju general Maroti opomenuo, odnosno prekorio kako je on mogao kao carsko-kraljevski vojnik 'spandati se sa crnogorskim banditima u borbi protiv svoje vojske i svoga naroda/. Na to je taj Talijan komunista odgovorio: 'Nije istina da sam se ja spandao sa crnogorskim banditima, nego sam se ja združio sa crnogorskim komunistima u borbi protiv gnusnog fašizma, kojega na sramotu talijanskog naroda vi predstavljate ovdje u slobodarskom crnogorskom narodu'. Talijan je osuđen na smrt i sahranjen je na istom groblju pod Đinovim brdom, na kojemu su Talijani sahranjivali strijeljane partizane . . . Žalim što mu ne znam ime. Trebalo je nekako otkriti njegovo ime i obavijestiti njegovu porodicu«.

U pogledu ishrane zarobljenika, kao i cjelokupnog stanovništva u Crnoj Gori, bilo je velikih, prije svega, objektivnih teškoća. Utoliko više što je italijanska vojska pljačkala crnogorska sela. Bilo je slučajeva da su Italijani palili usjeve, samo da bi otežali ishranu partizanskim jedinicama. Isto tako, žetva se u nekim krajevima obavljala pod zaštitom mitraljeza.¹⁶² Sa ono malo hrane što se dobijalo od italijanskih komandi zarobljenika, s obzirom na to da su oni gotovo uvijek ostajali u zarobljeništvu duže vremena od onog za koje su im njihove bivše komande slale hranu. A to se dešavalo, uglavnom, zbog toga što su Italijani odugovlačili pregovore o razmjeni ratnih zarobljenika. U pismu Glavnog štaba NOP odreda za Crnu Goru i Boku, koje je 15. maja 1942. godine bilo upućeno Komandi područja Nikšićkog NOP odreda, izričito se kaže: »Hrana koja im sljeduje (misli se na italijanske zarobljenike — Z. L.) da im se da i da se troši pod kontrolom naših ljudi, s tim da uvijek imaju rezerve za jedan dan«¹⁶³, a u pismu od 19. maja kaže se da je »dato naređenje Komandi područja (Krstac) da hrana koja njima pripada (zarobljenicima — Z. L.), da im se izdaje u cjelosti«.¹⁶⁴ T sami italijanski zarobljenici uvjerali su svoje komande da hranu koju su im slale koriste

¹⁶² Karakterističan je primjer iz 1944. godine, u opštini Jelenak, kod Danilovgrada. Na prostoru izloženom vatrenim položajima neprijatelja, oko 350 žetelica nastupilo je sa srpovima i konopcima da požnju i ugrabe pšenicu iza boraca koji su napravili klin u neprijateljevom rasporedu. Nijemci su pokušavali da osujete tu akciju tenkovima, ali bez uspjeha; onda su otvorili vatru minobacačima i mitraljezima. Granate su padale među žetelice, ali ih nijesu omele da izvrše zadatak. Žetva »pod rafalima« trajala je neprekidno dva dana i dvije noći, a požnjeveno je i ovršeno oko 120 hiljada kilograma pšenice — B. Đurović / Z. Lakić / B. Vuković, *Žene Crne Gore u revolucionarnom pokretu 1919—1945*, Titograd 1960, 57.

¹⁶³ Zbornik dokumenata, III, 4, dok. br. 103.

¹⁶⁴ Arhiv V.I.I., kut. 1775, reg. br. 2—7, Pismo Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku Komandi mjesta Krstac.

isključivo oni. Pa ipak, italijanske komande su odugovlačile i pregovore o pošiljci hrane i slanje pošiljki.

Human odnos prema italijanskim ratnim zarobljenicima pozitivno je uticao na njih: Zarobljenici-povratnici su pričama o ljudskom odnosu partizana prema njima uticali na borbeni moral italijanskih vojnika. U Sloveniji, na primjer, neki italijanski vojnici su slali pisma najbližoj partizanskoj komandi, izjavljujući da su nasilno mobilisani, da su anti-fašisti, te da, ukoliko budu zarobljeni, partizani uzmu to u obzir. Naravno, uz pismo je bila uručena i slika da bi se dotični mogao prepoznati.¹⁶⁵ Italijanski zarobljenici sa Jelinog duba, kada su bili oslobođeni, zahvalili su se partizanima na korektnom odnosu riječima: »Želimo da svoje uniforme ustupimo partizanima, jer vidimo da se borite za pravednu stvar i za slobodu svoga naroda«.¹⁶⁶

Položaj zarobljenih partizana i uhapšenih i interniranih rodoljuba

Italijani su u Crnoj Gori bili uspostavili čitav sistem koncentracionih logora i zatvora, koji su bili prepuni, uglavnom, uhapšenim rodoljubima. Zarobljenih partizana, kako je već istaknuto, bilo je malo. Najpoznatiji logori i zatvori u Crnoj Gori bili su: logor u Baru.. Kolašinski zatvor, Zabjelo kod Podgorice, Bedem u Nikšiću, Bogdanov kraj u Cetinju i Mamula kod Heiceg-Novog. Manji zatvori su se nalazili u svim mjestima u Crnoj Gori. Međutim, crnogorski rodoljubi bili su internirani i u logore izvan Crne Gore. Najveći su bili u Albaniji (Klos 1 Kavaja) i u Italiji (Ponca i Kolfiorito). Prosječno uzev, u barskom logoru je bilo oko 2.000 interniraca, na Mamuli — oko 1.000, a u Klosu — oko 1.900 rodoljuba iz Crne Gore.¹⁶⁷

^ Život u logorima, a naročito po zatvorima, bio je veoma težak, a od maja 1942. godine, kad je smanjeno i sljedovanje hrane italijanskoj vojsci, životni uslovi su postali nesnošljivi. Osim toga, pravo na život bilo je prepušteno samovolji karabinijera i logorskih vlasti.

¹⁶⁵ Bilo je slučajeva da pojedini zarobljenici nijesu htjeli da se Vrate u bivšu jedinicu, iako im se zato ukazivala prilika. Interesantna su sjećanja Žarka Jovanovića, objavljena u knjizi »*Druga proleterska*« (str. 429—432), pod naslovom *Zarobljeni konjovodac*: »Zgrčen pod čebetom, drhtao je od hladnoće i straha. Bilo mi je milo što sam ga ponovo video i, pošto nije bio ranjen, upitao sam ga šta tu radi. Odgovorio mi je da je odmah legao na zemlju čim je pripucalo, i ne mrdajući se, tu ostao. Reče da su se Nemci povukli u zoru. Nije smeo da im se javi., bojeći se da ga ne streljaju, pa je odlučio da sačeka dok mi dođemo. Izjavivši da bi želeo da ostane kod nas, molio je da ga primimo i povedemo s nama. Doveo sam ga komandiru. Nakon dužeg razgovora s njim odlučio je da predloži Štabu bataljona da ga zadržimo. Bilo je očigledno da komordžija nije bio fašista, već siromah, koji je, ostavši bez roditelja, dospao kod Nemača. Štab se složio i tako je nemačkij komordžija postao partizan. Dodeljen je najpre kuhinji, a ubrzo je po svojoj želji prebačen u četu u kojoj je naišao na drugarstvo i pažnju svih boraca i postao dobar partizan i hrabar borac«.

¹⁶⁶ AICG VIII, la — 23, memoarska građa, 21—22.

¹⁶⁷ Saopćenje o talijanskim zločinima, 102. Prema istom izvoru, kroz razne talijanske zatvore prošlo je 92.902 odrasla čovjeka, 5.929 žena, 1.295 staraca i 1.378 djece. Od tog broja bilo je 26.387 crnogorskih rodoljuba.

Smještajni prostor je bio veoma skućen i neudoban. Za logore su upotrebljavani šatori (Zabjelo) ili barake (Bar, Klos i Kavaja), u kojima je ljeti bilo nemoguće izdržati od vrućine, a zimi od hladnoće. Stare tvrđave i podrumi sa hladnim i vlažnim zidovima (Mamula, Bogdanov kraj, Nikšički bedem i dr.) pretvoreni su u zatvore. U prostorijama, u koje je normalno moglo da se smjesti 15 zatvorenika, bilo ih je i do 100. Na Mamuli, na primjer, zatvorenici su bili smješteni u bivše topovske garaže. Na površini od 60—70 m² zatvarali su, često, i do 100 zatvorenika.¹⁶⁸ Na Zabjelu, pak, na svakog zatvorenika dolazilo je u prosjeku oko 2 m² prostora.¹⁶⁹ Muškarci su bili smješteni odvojeno od žena i djece, premda je bilo slučajeva da su se nalazili i zajedno.¹⁷⁰ Zatvorenici su spavali na golim daskama, ili na hladnom betonskom podu.¹⁷¹ Na Zabjelu pod je bio od zemlje, pa se za vrijeme kiša »sasvim pretvarao u skrobno blato na kojem smo spavali, stajali ili ležali.«¹⁷² Do 1943. godine logoraši na Mamuli nijesu imali posteljine. Dobijali su samo po dva stara vojnička ćebeta, koja su prostirali po golom i vlažnom betonu.¹⁷³

Higijensko-zdravstveni uslovi u zatvorima i logorima bili su sasvim nezadovoljavajući. Bilo je dosta slučajeva da zatvorenici vrše fiziološke potrebe u istim prostorijama u kojima su bili smješteni. Ventilacija je bila slaba. Na Mamuli su otvori za puškarnice zamjenjivali prozore.¹⁷⁴ »Vaški je bilo mnogo. One su prenosile razne zarazne bolesti. Mnogo drugova je bilo obolilo od nekoga svraba. Oni su bili neko vrijeme odvojeni u posebnoj ćeliji, bez ikakvih ljekova.«¹⁷⁵ »Vrućina užasna. Muče nas još tri neprijatelja: komarči, muve i stjenice. Komarči nas izujedaju, a muve napadaju na izujedano mjesto. Noću se smjenjuju komarči i stjenice. Nikad odmora. Ne spavamo ni danju ni noću.«¹⁷⁶

Decembra 1942. godine grupa zatvorenika iz Kotora brodom je prebačena u Zadar, radi suđenja.¹⁷⁷ Jedan od njih opisuje smještaj u zatvoru: »Strpaše nas u jednu ćeliju zadarskog zatvora, u kojoj rlađosmo goli betonski hladni pod. Premoreni od teškog putovanja, na kome smo neprekidno bili vezani u sjedećem stavu, skidosmo obuću i posjedasmo na nju, da bi se koliko god zaštitili od hladnog betona. Očekivali smo da će nam dati bar neko ćebe. Nakon jedan sat, jedna glava se pomoli na vratima ćelije, ošinu nas nekim razbojničkim pogledom i viknu: »Šta čekate, što ne ležite, zar vam se ne dopada postelja, ili ste bolju u šumi

¹⁶⁸ Dr ing. Risto Parijez, *U koncentracionim logorima »Mamula« i »Visoko«, Hercegovina u NOB*, Beograd 1961, 503—509.

¹⁶⁹ Iz materijala za Zbornik sjećanja na stradanja u fašističkim logorima i zatvorima, sjećanje Miladina Popovića — *U žici*. Inače, materijali se nalaze pri Udruženju Saveza boraca NOR-a Crne Gore.

¹⁷⁰ Saopćenje o talijanskim zločinima, 23.

¹⁷¹ AIICG IV, 3e—4 (42).

¹⁷² Materijali za Zbornik sjećanja, sjećanje Blagote Kadovića — *Drži se dobro, sine!*

¹⁷³ Hercegovina u NOB, 505.

¹⁷⁴ Isto.

¹⁷⁵ Materijali za Zbornik sjećanja.

¹⁷⁶ Milosava Maksimović-Vuković, *U vrtlogu muka*, Titograd 1962.

¹⁷⁷ Zadarski sud je bio nadležan i za područje Kotora.

imali!« Mrzovoljno smo dobacili: »Pa zar ni slame nemate?« On zalupi vratima i nakon pola časa opet se pojavi sa malo slame i baci je pred nas. To smo razasuli na vrlo uskom prostoru, da bi nam bar leđa bila odvojena od betonskog poda. Obuču metnismo pod glavu umjesto jastuka i svi sedmorica zbismo se kao sardine i legosmo. Iza teškog umora, san nas je odmah osvojio. Ali nas ubrzo počeo izdavati. Postelja od pljeve bila je mravinjak vaški, koje, udružene sa onom betonskom hladnoćom, razbiše nam san. Češanje i drhtanje bila je naša zaštita protiv udružene aveti, koja nas je pratila dva mjeseca, koliko smo ostali u ovom zatvoru«.⁷⁸

Ishrana u logorima i zatvorima bila je vrlo loša. Italijani su sproveli izgladnjavanje logoraša i zatvorenika i kao sredstvo da se iznudi priznanje. U prosjeku, zatvorenici i logoraši dobijali su samo po 120—150 g hljeba na dan, a ponekad i manje. Cesto je to bilo sve što bi preko dana dobili. Inače, dnevni obrok je, prema zatvorskim tablicama, iznosio samo 1.000 kalorija. Na Mamuli, pak, zatvorenici su dobijali manje hljeba, od uobičajene norme. Dnevni obrok se sastojao iz 120 g hljeba, 70 g druge tjestenine, 10 g sira i 1 del čaja ili »divke«.¹⁷⁹ To je bilo nedovoljno za održavanje života. Zato su zatvorenici i logoraši, da ne bi trošili energiju, najčešće ležali. Po svemu sudeći u zatvorima je bila još gora situacija u pogledu ishrane nego u logorima. Svake sedmice, a često i svaki dan, zatvarano je novo ljudstvo. Uz to, Italijani su prepuštali zatvorenike ukućanima ili prijateljima da ih pomažu ishranom. Toka Baietić, čija smo pisma već pomenuli, pisala je sestri iz nikšićkog zatvora: »... Molit te pošalji mi jedan hljeb, jer lipsah od gladi. Napunilo se mnogo naroda pa ne daju ništa do malo supe, i to je sama voda«.¹⁸⁰ Bilo je i slučajeva štrajka glađu, baš u logoru na Mamuli.¹⁸¹ Logično je što je zbog takvih uslova u logorima i zatvorima smrtnost bila velika.

Partijske organizacije, u mjestima gde su se nalazili zatvori i logori, pomagale su uhapšenima, šaljući im, preko odbora narodnooslobodilačkog fonda, pakete hrane, što su italijanske vlasti dozvoljavale. Da nije bilo tih paketa, smrtnost zatvorenika bila bi mnogo veća. Međutim, u nekim zatvorima paketi se namjerno nijesu na vrijeme uručivali zatvorenima, te se hrana često kvarila. Glad je primoravala logoraše da je i tako pokvarenu jedu, što nije ostajalo bez posledica. Tako su na Mamuli, krajem 1942. godine, od trovanja hranom naprasno umrla dva

⁷⁸ Materijali za Zbornik sjećanja, sjećanje Nikole Ćirovića.

¹⁷⁹ Dr ing. R. Parijez: »Zbog tako slabe ishrane internirci su tucali stare kosti pa kovali od toga supu, od koje su se mogli porazbolijevati. Nigdje na tom pustom oslrvu nije mogla ostati travčica, jer se sve jelo...« (n. č. 505).

¹⁸⁰ AIICG IV 3e—4 (42), Pismo lovanke Baietić.

¹⁸¹ Materijali za Zbornik sjećanja. Sjećanje Dušana Matijaševića: »Jednom prilikom smo štrajkovali glađu, jer smo dobili za večeru po 10 komada pokvarenih maslina. Svi kapi (starješine — Z. L.) ćelija i hala pošli su organizovano kod komandanta Fora — jednog kapetana fašiste, da mu se žale što dobijaju pokvarene masline za večeru. Italijanski komandant nije htio ni da ih čuje, već je rekao: »Nećemo vas hraniti ni maslinama, nego kuglama«.

logoraša.¹⁸² U logoru Zabjelo zatvorske vlasti su od paketa najbolji dio zadržavale za sebe.¹⁸³

Najveći dio vremena zatvorenici su provodili u zagušljivim ćelijama, oko 20 časova dnevno. Za vrijeme objeda mogli su izaći malo na vazduh.

Svakoga dana zatvorenici su, gotovo u svim logorima, morali u stroju da pozdravljaju italijansku zastavu. Pri tom su u nekim logorima bili primorani da uzvikuju: »E viva Re«, »E viva Duče«. Ako to ne bi bilo dovoljno glasno, karabinijeri su insistirali da se pozdrav ponovi, po nekoliko puta.¹⁸⁴

Sistem mučenja zatvorenika bio je detaljno razrađen. Premlaćivanje je bilo uobičajeno zlostavljanje u svim zatvorima. Pojedini zatvori i logori imali su svoje specijalne sprave za mučenje.¹⁸⁵ U zatvoru u Kolašinu postojali su specijalni okovi u koje su stavljeni »najopasniji« zatvorenici. Od marta 1942. do maja 1943. u okovima se nalazilo oko 100 zatvorenika. Okov se stavlja na noge i sastojao od dve gvozdene alke i nekoliko manjih, ukupne težine 2—4, a najviše 5 kilograma.¹⁸⁶

Poseban vid mučenja u kolašinskom zatvoru svakako zaslužuje objašnjenje. Islednik bi vezao zatvoreniku ruke i noge, zatim spojio veze na leđima i tako od tijela žrtve napravio napeti luk. Potom bi žrtvu vješao na vodoravno položenu motku koja je svojim krajevima bila oslonjena na dva specijalno za to pribavljena stočića. Motka je nazivana »most« a žrtva »klatno«. Kad se tako obješena žrtva počne klatiti pod »mostom«, islednik bi korbačem počinjao da premlaćuje žrtvu. Naročito teški udarci padali su po golim tabanima. Oni su žrtvu dovodili do nesvijesti. Ali postupak još uvijek ne bi bio prekinut. Žrtvu bi skinuli, posipali je vodom da se osvijesti i opet vješali. Rijetko koji zatvorenik je mogao da izdrži više ovakvih skidanja i vješanja o motku.¹⁸⁷

Sličan metod mučenja bio je primjenjivan i u logoru Zabjelo. Žrtva bi bila premlaćena u krugu logora. Zatim bi u ćebet u donesena pod šator. Ponekad su udarci bili tako teški da žrtva nije mogla ni jednu noć preživjeti.¹⁸⁸

U Cetinju je islednička prostorija bila uz zatvoreničke prostorije. Samo su je jedna vrata odvajala, ali tako da su zatvorenici sve što se kod islednika dešava mogli da gledaju kroz ključaonicu. To je trebalo psihički da dotuče zatvorenike.¹⁸⁹

Na Mamuli se za malu povredu logorske discipline išlo u »kamaru sigurecu«. To je bio običan zemljani trap, gdje su kažnjenici ostajali najmanje 24 časa. Specijalna kazna bila je »kamara buja«. Za vrijeme izdržavanja kazne od po nekoliko dana kažnjenik nije dobijao ni ono

¹⁸² Isto, sjećanje Vlada Porobića.

¹⁸³ Isto, sjećanje Koste Vušovića — *Predali su nas Italijanima sa »preporukom*

¹⁸⁴ Isto, sjećanje Dušana Matijaševića na život u logoru »Mamula«.

¹⁸⁵ Isto, sjećanje Voja Rakovica na zatvor u Kolašinu.

¹⁸⁶ Isto, sjećanje Gojka Durutovića na zatvor u Kolašinu.

¹⁸⁷ Mihailo Lalić, *Izabrane pripovjetke*, Cetinje 1950, 84.

¹⁸⁸ Isto, sjećanje Koste Vušovića.

¹⁸⁹ Milosava Maksimović-Vuković, *U vrtlogu muka*.

malo hrane što mu je sljedovalo. Samica je bila toliko mala da se u njoj jedino moglo sjediti ili čučati, naravno, samo na golom betonu, jer je bilo zabranjeno tamo unositi ćebe.¹⁹⁰

U logoru u Baru za kaznu zbog prekršaja logorske discipline zatvorenici bi bili postrojeni nasred logora, okrenuti prema suncu, te su padali u nesvijest od sunčanog udara. Italijani bi tada priskočili da ih batinaju.¹⁹¹ Najsurovije mučenje bilo je vješanje o stubove. U logoru su o telegrafске stubove vješani zatvorenici sa rukama vezanim na leđima. Te veze su bile namaknute na velike čavle na stubovima. Tako se čitav ograničeni oslanjao na ruke.¹⁹² Mučenje je trajalo po 4—5 sati. Način ishrane je služio kao sredstvo mučenja. Izgladnjelim zatvorenicima logorske vlasti su davale slanu ribu, a poslije toga nečistu sapunjavu vodu.¹⁹³ Da se prekrate mučenja bilo je i pokušaja samoubistva.

Sve je to izazivalo i povećavalo smrtnost u logorima i zatvorima.¹⁹⁴

Smatra se da je na taj način stradalo više hiljada crnogorskih rodoljuba.

Bilo je slučajeva da su italijanske okupacione vlasti u Crnoj Gori u znak represalija strijeljale i one zatvorenike koje su prethodno italijanski sudovi osudili na vremenske kazne.¹⁹⁵ Posebni vid njihovog bezakonja i ostrvljenosti ispoljavao se u zahtjevu da osuđenici, ili seljaci nad čijim selom vrše odmazdu, sami sebi kopaju rake ili prave vješala.¹⁹⁶

Ni stanovništvo nije bilo pošteđeno od samovolje okupacionih vlasti. Još jula 1941. godine, razrađujući sistem odmazde, italijanski guverner za Crnu Goru, Pircio Biroli, naredio je: »Uzeti taoce iz mjesta one zone gdje se razvijaju operacije, te ih često razmjenjivati, tako da cijelo građanstvo bude izloženo riziku eventualnih represalija.«¹⁹⁷

Dvanaestog januara 1942. godine Biroli je izdao naredbu u kojoj se kaže: »Guverner Crne Gore odlučio je da će u slučaju napada na lica koja pripadaju italijanskim oružanim snagama: 1. Za jednog ubijenog ili ranjenog oficira biti strijeljano 50 civila. 2. Za jednog ubijenog ili ranjenog italijanskog podoficira ili vojnika biti strijeljano 10 civila.«¹⁹⁸

Četrnaestog februara 1942. godine izdat je raspis, kojim su predviđene smrtne kazne za izazivače oružane pobune ili učesnike u pobuni, kao i za sve one koji prouzrokuju opasnost za javnu bezbjednost, ili

¹⁹⁰ Hercegovina u MOB, 504.

¹⁹¹ M. Maksimović — Vuković, *U vrtlogu muka*.

¹⁹² Isto. »Gledamo nesrećne drugove kako se muče na stubovima« — zabilježila je u svom dnevniku M. Maksimović-Vuković. »Neki pokazuju znake života, a neki ne. Naša omladinka Dina Markuša gleda brata kako se muči i u strahu van sebe saopštava: nije više živ, nije više živ!«

¹⁹³ Saopćenje o talijanskim zločinima, 26.

¹⁹⁴ Isto, 82. Radi primjera navodimo da je postotak smrtnosti u talijanskom logoru na Rabu iznosio 34%.

¹⁹⁵ Dokumenta o izdajstvu Draže Mihailovića, I, Beograd 1945, Saslušanje Vojislava J. Gojnića, dok. br. 88, str. 160.

¹⁹⁶ Materijali za Zbornik sjećanja, Sjećanje Ljubomira Miljevića — *Koiašinska vješala*.

¹⁹⁷ Saopćenje o talijanskim zločinima, 52.

Pljevaljski vjesnik br. 9 od 12. I 1942.

pak privredno i društveno uređenje stvoreno na teritoriji Crne Gore zaposjednutoj od italijanskih oružanih snaga.

Pa ipak, kolikogod su mučenja i zlostavljanja zatvorenika i naroda bila masovna i drastična, okupatorske vlasti, u prvom redu Pircio Biroli, nisu bile zadovoljne. Realno govoreći, Biroli je insistirao na masovnim zločinima. U aprilu 1942. godine on je izdao naredbu kojom poziva svoje vojnike na pojačane represalije: »Vojnici Italije koji se borite u Crnoj Gori, obraćam se svima vama, koji se borite za Osovinu na ovom grubom i teškom balkanskom frontu. Pokažite ovim divljacima da iako je Italija učiteljica i majka civilizacije, ona isto tako zna i da kazni neumoljivim zakonima pravde. Neka za svakog vašeg palog druga plati životom 10 ustanika . . . Mora da prestane bajka o 'dobrim Italijanima'... Nemajte povjerenja u one koji su oko vas. Zapamtite da je neprijatelj svuda: prolaznik koga sretnete i koji vas pozdravlja, žena kojoj pridete, domaćin koji vas ugosti, gostioničar koji vam prodaje čašu vina... Ne sažaljevajte bijedu naroda u čijoj ste zemlji vi danas okupatori. Tu nesreću je htio taj isti crnogorski narod. Rat je i on ima svoje zahtjeve . . . Znajte da je bolje da se vas neko boji, nego da vas prezire.«¹⁹⁹

Za sistem okupacije, za njegovu perfidnost, karakterističan je i odnos italijanskih vlasti prema povratnicima-zarobljenim partizanima, internircima i uhapšenima iz zatvora ili logora. Njima niko i ničim nije smio staviti do znanja da će biti razmijenjeni. I oni koji su odlazili, kao i oni koji su ih ispraćali bili su u nedoumici — nije li to odlazak na streljanje? Jedan od razmijenjenih, koji se nalazio u barskom logoru, ovako je opisao put od prozivke do slobode: »Sredinom maja (1943) Italijani su na naše iznenađenje izveli u dvorište logora grupu od oko 60 interniraca, počeli prozivku i naredili da sakupimo svoje stvari. Poslije toga postrojili su nas i po dvojicu vezali lancima i ubacivali u zatvorene kamione. Utisak je bio vrlo težak i za nas i za one koji ostaju u logoru. Bili smo u nedoumici —mislili smo na najgore. Iz Bara su nas odveli u Skadar, a odatle put Podgorice. Vjerovali smo da nas vode na Cijevnu, gdje su godinu dana ranije strijeljali jednu grupu naših drugova. Međutim, put se nastavio dalje prema Podgorici, gdje su se kamioni zadržali i prihvatili još 6 zatvorenika iz Jusovače. (Zatvor u Podgorici — Z. L.) Kada smo došli u Danilovgrad, Italijani su izvršili smjenu straže. Za to vrijeme mjesna partijska organizacija je preko jedne starije žene, koja je u torbi nosila jaja, tobože za prodaju, poslala obavještenje da se ne plašimo, jer idemo kao zamjena za zarobljene Italijane . . .^m Tako je bilo i sa povratnicima koji su uzimani iz drugih logora. O tome govori jedan od zatvorenika iz kolašinskog zatvora, čije ćemo sjećanje, izvodno, citirati. »Izveli su nas iz zatvorskog kruga i, po mračnoj noći, a pod kišom koja je neprekidno padala, vodili nekud ulicama grada. Nijesam ranije poznao Kolašin, pa nijesam znao ni kuda nas vode. Ali, sumnje nije bilo, vode nas na Brezu²⁰¹, kamo su u

¹⁹⁹ Zbornik dokumenata, III, 4, dok. br. 205.

²⁰⁰ Titogradska tribina br. 47/6. XI 1951, Husein Tuzović, *Razmjena zarobljenika*.

²⁰¹ Breza je u ratu bila gubilište za zatvorenike iz kolašinskog zatvora.

nepovrat odveli i tolike drugove . . . Osjećali smo cijevi pušaka svuda, po leđima, rukama, vratu . . . Povelili su nas dalje i poslije desetak minuta pritjerali uz neku zgradu sa licima priljubljenim uza sami zid. Nastao je tajac. Napeto smo očekivali kuršume u leđa i željeli da se sve svrši što prije . . . Karabinijeri su međutim prišli i, valjda, ne vjerujući u dovoljnu čvrstinu četničkih konopaca, svakome od nas pored konopca stavili i svoje poznate čelične lisice. Zatim su nas uvijek onako tijesno opkoljene, povelili daleko, do nekog kamiona, koji je pokriven šatorima ležao na cesti. Ugurali su nas sa zadnje strane kamiona unutra, posadili tik jednog uz drugog i jednim konopcem povezali noge i iznad članaka, a drugim iznad koljena . . . Usvojili smo Gojkov²⁰² predlog da napravimo malu provokaciju: da zamolimo da nam za povećani iznos lira, koji je Gojko imao kod sebe, kupe cigare. Kao velimo, ako odbiju da kupe tolike cigare, znači da nam i ne trebaju, jer će nas danas pobiti. Stražar je saopštio naše traženje oficiru, a on je uzeo lire. Taman smo se »ponadali da ćemo živjeti još taj dan, kad oficir, istina, donese sve cigare, ali nam dade po tri-četiri, uz riječi da nam je to za sada dosta, a ostale će on čuvati. Naš komentar je bio jasan . . . U samu noć smo stigli u Podgoricu. Istovarili su nas i predali u neki zatvor . . . Bila je to čuvena Jusovača . . . Malo koga smo poznavali, jer su teže krivce držali odvojeno. Zaključak je bio da nas to sigurno sprovode Vojnom sudu na Cetinju, kao što u posljednje vrijeme rade sa poznatim partizanima iz toga zatvora . . . Prešavši most na Morači, kolona nije okrenula na lijevo, drumom za Cetinje, već desno — drumom u pravcu Nikšića. Ali zašto u Nikšić? Nametnula nam se samo jedna činjenica: oko Nikšića su tih dana vođene žestoke borbe između naših jedinica koje su se vraćale iz Bosne i italijansko-četničkih snaga. Iz te poznate činjenice rodila se takođe samo jedna misao: Italijani su tamo morali pretrpjeti teške gubitke i nas vode radi represalije na licu mjesta . . . Odriješili su nam ruke, dali po peškir i sapun . . . Velimir²⁰³ je izrazio mišljenje da mora da je to neki katolički običaj da se ljudi prije strijeljanja kupaju . . .²⁰⁴

Uopšte uzev, odnos italijanskih okupacionih vlasti isključivo prema zarobljenim partizanima rječito ilustruje tzv. Circolare 3 C, čija tačka 6. sadrži ovu odredbu: »Postupak prema partizanima ne treba da bude izražen formulom »zub za zub« već izrekom »glava za zub«.^m

Naredbe za strijeljanje zarobljenih partizana izdavali su najviši organi okupatorskih vlasti. U aktu komandanta 11. armijskog korpusa br. 02/2493 od 27. maja 1943. godine stoji i ovo: »Strijeljanje se . . . ima izvršiti odmah nakon saslušanja, no u svakom slučaju najdulje za 48 časova od zarobljavanja ako su se naknadna saslušavanja smatrala potrebnim«.²⁰⁶ Čak i u vrijeme kada je propast »nepobjedive imperije« bila

²⁰² Gojko Garčević.

²⁰³ Velimir Knežević, ranije sekretar PK SKOJ-a za Crnu Goru, Boku i Sandžak.

^m Materijali za Zbornik sjećanje, Sjećanje dr Obrena Blagojevića.

²⁰⁵ Arhiv V.I.I., kut. 90, reg. br. la—30.

²⁰⁶ Saopćenje o talijanskim zločinima, 70.

tako očigledna i toliko blizu, italijanski general Mario Roboti izdao je 23. avgusta 1943. godine naredbu po kojoj strijeljanje zarobljenika ostaje i dalje pravilo od koga se ne smije odstupiti. Između ostalog, u njoj se kaže: »...Svojim teleskritom br. 3581/ac od 21. marta 1943. godine, a u cilju da olakšam spasavanje naših zarobljenika iz partizanskih ruku, ovlastio sam da se zarobljeni partizani mogu ostaviti u životu ... da bi se skupio izvjestan broj njih u cilju eventualne zamjene. Iako ne namjeravam da ovo naređenje opozovem, želim ipak da naglasim, da se dato ovlašćenje ne smije tumačiti u tom smislu kao da se treba odreći strijeljanja svih zarobljenika. *Strijeljanje ostaje pravilo. Ovlašćenje da se zarobljenik ostavi u životu samo je izuzetak.* (Podvukao Z, L.) Naređujem, stoga, da se o svakoj eventualnoj odluci — da se jedan partizan ne strijelja, obavijesti Komanda armije; pored zarobljenikovili generalija, navesti još i motiv zbog čega se nije pristupilo njegovom strijeljanju.

Želim potvrdu da je ovo moje naređenje saopšteno svim određenim jedinicama.«²⁰⁷

III

Međunarodno pravo i ratni zarobljenici

Italijanske okupacione vlasti nijesu priznavale NOVJ za ravnopravnu ratujuću stranu, pa su odbijale da primenjuju odredbe međunarodnog ratnog prava prema ratnim zarobljenicima. U čl. 23. Haškog pravilnika od 18. oktobra 1907. godine stoji da je zabranjeno »ubijati ili ranjavati neprijatelja kad položi oružje, ili kad nije više u stanju da se brani, kad se predao na povjerenje . . .«

Po međunarodnom pravu, partizani su imali pravo na status zarobljenika. U čl. 9. Briselske konvencije kaže se:

»Ratni zakoni, prava i obaveze primjenjuju se ne samo na vojsku, već i na pripadnike narodne vojske i odreda dobrovoljaca, ako oni ispunjavaju sljedeće obaveze.

1. da se na čelu ovih nalazi lice koje će biti odgovorno za svoje podčinjene;

2. da se za njih odredi obilježje po kome će se raspoznavati i razlikovati;

3. Da oni otvoreno nose oružje;

4. Da se u svim vojnim akcijama strogo pridržavaju ratnih zakona i običaja.«

²⁰⁷ Isto, 77. Samo radi upoređenja kako je ko gledao na ratne zarobljenike navodimo isječak iz naređenja Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku, koje je 5. II 1942. bilo upućeno nižim vojnim jedinicama: »Molimo Vas da ubuduće, kada vršite Zarobljavanje u grupama, samo oficire sprovedite ovamo, a obične vojnike zadržavate tamo ili ih puštajte. Ovo je potrebno radi toga što se broj zarobljenika povećava iz dana u dan, pa je teško o njima voditi računa« Zbornik, III, 4, dok. br. 32.

I dalje, u čl. 10. iste konvencije se kaže:

»Nikakva okupirana teritorija ne može se smatrati osvojenom do završetka rata. Do toga vremena se faktička vlast okupatora smatra kao privremena. Ako se stanovništvo okupirane teritorije diglo na ustanak, okupator može preduzeti mjere za ugušenje ustanka, ali *nije dužan da odbije ustanicima pravo na zarobljeništvo*« (podvukao Z. L.).

Činjenica je da su jedinice NOV ispunjavale sve uslove da se priznaju kao potpuno organizovana vojna sila:

- na njihovom čelu nalazio se Glavni štab (kasnije Vrhovni štab), koji je bio neposredno odgovoran za sve akcije koje su bile preduzete;
- petokraka zvijezda je bila dovoljna oznaka za prepoznavanje svakog pripadnika NOV;
- partizani su u svim situacijama i od samog početka oružanog ustanka bili pod oružjem — javno i otvoreno.

Uprkos svemu tome okupator ništa od toga nije htio priznati — iz prostog razloga da ne bi morao poštovati tačku 3. iz člana 9. Briselske konvencije, odnosno, da se ne bi morao »strogo pridržavati ratnih zakona i običaja.« Mi smo u našem izlaganju težili da pokažemo uverljivim dokazima koliko se ko pridržavao tih obaveza, upravo koliko je ko poštovao međunarodno ratno pravo.²⁰⁸

U vojnim akcijama italijanski komandni kadar veoma je respektovao partizanske odrede, a poglavito NOV. Ali izvan bojišta, izvan direktnog oružanog sukoba, partizan je bio pobunjenik i bandit za kojeg ne važe nikakvi zakoni ni konvencije. U takvom tretmanu, koji se ispunio u svim naređenjima i uputstvima komandnog kadra i okupacione vlasti i našao praktičnu primjenu u postupcima oružane sile, ogleda se krajnje licemjerje i bijeda okupacionog sistema. Da bi smo ilustrovali ovu našu postavku, dopustićemo sebi slobodu da se još jednom pozovemo na poznati »Circolare 3 C«, u kom se kaže o stanju na ratištu, »tačka I armija je u punom ratu. *Ona se ne bori protiv lokalnih i nezavisnih bandi, već protiv jednog protivnika, koji namjerava da stvari jedinstven front* (podvukao — Z. L.) u zamjenu za onu jugoslovensku vojsku, koju je ova Armija u aprilu 1941. godine slavno pobjedila. Rat koji se ovdje vodi je isto tako rat kao i onaj koji se vodi u Rusiji, u Libiji i na Dalekom Istoku.«²⁰⁹ U odeljku br. VII jedno poglavlje nosi naslov: »Operacije protiv partizana su istinske i prave ratne operacije«.

Najzad, u posebnom dodatku »Circolare 3 C« detaljno je razrađen postupak koji treba primjenjivati prema stanovništvu:

²⁰⁸ Sovjetski akademik I. P. Trajnin u svom djelu *Pitanje partizanskog rata i međunarodno pravo*, Beograd 1947, polemise o pitanju znaka za raspoznavanje, pa kaže: »a) Pravo odbrane otadžbine nije uslovljeno samo postojanjem znaka za raspoznavanje. U Španiji za vrijeme rata 1936—1939. godine uključili su se strani dobrovoljci u redovnu vojsku, nosili su odgovarajuću uniformu, otvoreno nosili oružje. Pa ipak su oni bili strijeljani od njemačko-italijanskih intervencionista, jer se ni tada, kao ni ovoga puta, borba nije vodila oko uniforme, već suštine: fašisti su tada uspjeli da uguše republikansko-demokratski pokret; istu namjem nastojali su da realizuju i ovdje«.

²⁰⁹ Arhiv V.I.I., kut. 93, reg. br. 1/la—30; Arhiva neprijateljskih jedinica.

»I pojedinci

a) Za vrijeme *vođenja operacija*, smatraće se kao ustanici (vidi dolje) sposobni muškarci, koji, iako nijesu zatečeni s oružjem u ruci:

— budu uhvaćeni u *neposrednoj blizini* ustaničkih grupa, pod takvim okolnostima da je očigledno da su učestvovali u oružanoj borbi;

— budu uhvaćeni ne u neposrednoj blizini ustanika, već *u zoni u kojoj se vodila ili se još vodi borba*, a imaju na sebi uniformu ili dijelove vojničke uniforme, znake pripadnosti bandama, predmete vojničke opreme, municiju i eksploziju.

— Ranjeni muškarci (kad budu izliječeni), sposobni muškarci od 18 godina i žene uhvaćene pod navedenim okolnostima, biće predate nadležnim ratnim sudovima.

b) Sposobni muškarci, bilo kojeg doba starosti i žene, neobuhvaćeni naprijed navedenim kategorijama, ali nađeni u *zoni* gdje se vodila borba ili se još vodi, a koji *nijesu* stanovnici te zone (što navodi na pretpostavku da su se nalazili sa ustaničkim formacijama), biće uhapšeni radi istrage, a zatim predati sudu ili internirani. Isto tako će se postupiti i sa okrivljenim ili osumnjičenim za pomaganje ustanika, bili oni ili ne stanovnici zone koja je u pitanju.

c) Osim slučajeva predviđenih u glavi II prvog dijela moći će se, za vrijeme operacije evakuisati i internirati civili, naročito što se tiče porodica, grupa ili cijelih sela, kada to trenutne prilike ili uslovi nameću.

d) Postupci pod a, b i c (izuzev evakuacije cijelih sela) biće primijenjeni u svakoj operaciji, čak i maloj.

II zgrade

a) Osim slučajeva predviđenih pod c i u II glavi prvog dijela, biće uništene slijedeće zgrade:

— zgrade iz kojih je pucano na naše trupe;

— zgrade u kojima su pronađena *slagališta* oružja, municije i eksploziva;

— zgrade koje sigurno, a što je opštepoznato, pripadaju ustaničkim vođama.

b) *Uništenju cijelih sela pristupiće se samo u slučaju da se cijelo stanovništvo tih sela ili njegov najveći dio borilo materijalno protiv naših trupa, i to za vrijeme operacija u tom datom momentu.*

— Uništenje cijelih sela putem paljenja, eksploziva, avijacije ili artiljerije, u cilju kažnjavanja za to što se stanovništvo (ili njegov najveći dio) borilo materijalno protiv naših trupa izvan sela, ili pod drugim okolnostima, biće izvršeno samo izuzetno, u slučaju da je razlog za ovu kaznenu mjeru očigledan. O ovoj mjeri odlučiće komandanti armijskih korpusa i objaviće je na mjestu izvršenog uništenja, proglasima ili lecima iz aviona koji će objasniti razlog.

III imovina

a) Primjenjivale se konfiskacija (ne po ličnoj inicijativi, već prema narednjima odgovornih komandanata) hrane, furazi i stoke, nađenih u zgradama i uništenim selima pod naprijed navedenim uslovima.

b) U evakuisanim kućama i selima i u neposrednoj okolini biće konfiskovani: hrana, furaz i stoka u slučaju da su stanovnici definitivno otišli, ili su vrlo daleko, ili, bez obzira na ove uslove, kad hrana i ostalo mogu pasti u ruke ustanika ..²¹⁰

Zbog određenih planova Rima u odnosu na jugoslovenske zemlje, a posebno na Crnu Goru, italijanski okupatori nijesu ni mogli otvoreno priznati postojanje NOV kao snažnog faktora u Crnoj Gori, koji se protiv njihovim planovima. Prije svega, vijesti o »mirnoj« Crnoj Gori, u koju su došli kao »oslobodioci«, bile bi demantovane istinom o snažnom narodnooslobodilačkom pokretu koji su Italijani i te kako uvažavali. Tako je Pircio Biroli napisao u podsjetniku, koji je svaki njegov vojnik morao nositi u svom džepu, i ovo: »Ako novine, iz političkih razloga, ne mogu za sada pisati o ovom vašem frontu, ja vas uvjeravam da vas Rim napeto i sa najživljim interesovanjem posmatra Vaše žrtve poznate su: jednoga dana pasti će veo i svako će znati i shvatiti domašaj i važnost bitke koju bijete.«²¹¹ Iz istog razloga Italijani su u kontaktima sa predstavnicima NOV najčešće kao svoje zastupnike slali rukovodioce četničke organizacije (slučaj prilikom organizovanja pregovora u Martinićima 1941).

Nije nam poznato da li je italijanskim okupacionim vlastima u Crnoj Gori bilo zabranjeno da vode bilo kakve pregovore sa predstavnicima NOP-a, ali je činjenica da je do njih, iako sa dosta teškoća, ipak dolazilo. Isto tako, postojeća dokumentacija navodi na zaključak da je rukovodstvo NOP-a insistiralo na pismenoj obavezi okupatora da će se pridržavati međunarodnih propisa o postupku sa zarobljenicima. Pristajanje druge strane na takav akt značilo bi i priznavanje NOP-a za ravnopravnu ratujuću stranu, dakle, ono što su italijanske okupacione vlasti uporno odbijale da urade do posljednjeg dana. Stoga pregovori oko razmjene, odnosno, sama razmjena ratnih zarobljenika, nijesu značili načelnu promjenu stava italijanskih okupacionih vlasti prema NOP-u u Crnoj Gori i u cjelini. Međutim, narastanje narodnooslobodilačkog pokreta, o čemu pored ostalog ubjedljivo govori i podatak o impozantnom broju zarobljenih italijanskih vojnika u toku rata, primoravalo je italijanske vlasti u Crnoj Gori da, mimo svoje volje, pristupaju pregovorima sa rukovodstvom NOP-a o regulisanju položaja zarobljenika, odnosno o njihovoj razmjeni. Na taj način oni su *de facto* priznavali legitimnost postojanja Narodnooslobodilačke vojske.

²¹⁰ Isto.

²¹¹ Saopćenje o talijanskim zločinima, 59. U dokumentu »Supplemento al Notiziario N° 609«, koji se citira na str. 58 pomenute knjige, kaže se: »... pošto su partizanski efektivni bili u stalnom porastu, to ie iziskivalo sve ogromnije ulaganje naših snaga: na balkanskom zemljištu stvoren je pravi pravcati front (podvukao Z. L.) u korist saveznika«.

РЕЗЮМЕ СТАТЬИ

ОБМЕН ВОЕННОПЛЕННЫХ В ЧЕРНОГОРИИ В ХОДЕ
НАРОДНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ ВОИНЫ

В ходе народно-освободительной войны в Черногории руководство народно-освободительного движения неустанно прилагало усилия к тому, чтобы обращение с военнопленными соответствовало положениям международного общего и военного права.

С захваченными в плен итальянскими офицерами и солдатами руководство народно-освободительного движения в Черногории поступало как с воинами одной из воюющих сторон, в то время как итальянцы поступали с ними совершенно иначе. Взятых в плен партизан и воинов Народно-освободительной армии оккупанты считали „бандитами“ и как таковых расстреливали или отправляли в концентрационные лагеря. Об обращении итальянцев с пленными воинами Народно-освободительной армии имеется много документов — приказов и распоряжений, которые автор в сокращенной форме цитирует в своей статье.

Итальянское командование избегало вести переговоры с представителями народно-освободительного движения, так как уже само согласие на какие бы то ни было переговоры могло считаться признанием народно-освободительного движения за воюющую сторону. Однако некоторые итальянские штабы осуществляли обмен пленными, давая взятых в плен партизан или арестованных коммунистов и других активистов народно-освободительного движения взамен за итальянских офицеров и солдат.

Представители Народно-освободительной армии требовали от итальянских штабов, чтобы они для взятых в плен итальянских офицеров и солдат слали продовольствие и медикаменты, так как опустошенная и сожженная Черногория не имела достаточно продуктов ни для своего населения ни для своих войск.

Итальянское командование доставляло продовольствие и медикаменты, но нерегулярно и не в таком количестве, какого требовало командование Народно-освободительной армии.

В своей статье автор говорит также и об отношении итальянских оккупационных властей к интернированным и арестованным лицам.

Статья написана на основе документов и архивных материалов.

R É S U M É

L'ECHANGE DES PRISONNIERS DE GUERRE AU MONTÉNÉGRU AU COURS
DE LA GUERRE DE LIBÉRATION NATIONALE

-TvO]

Au cours de la guerre de libération nationale au Monténégro, les dirigeants du Mouvement de libération nationale prenaient toujours des mesures à conformer le traitement des prisonniers de guerre aux règlements du droit international public et de celui de guerre.

Ces dirigeants ont traité les officiers et les soldats italiens capturés comme adhérents de la force belligérante, ce qui n'était pas le cas du côté italien. Les partisans et les combattants de l'Armée de libération nationale ont été traités par l'occupant comme des „bandits“ et ont été fusillés ou internés dans les camps de concentration. Sur le traitement des adhérents de l'Armée de libération nationale capturés il y a plusieurs ordres et instructions italiens, dont les extraits l'auteur cite dans son article.

Les commandements militaires italiens évitaient les négociations avec les représentants du Mouvement de libération nationale sur l'échange des prisonniers de guerre, car le consentement à n'importe quelle négociation pouvait être estimé comme la reconnaissance du Mouvement pour la force belligérante. Néanmoins,

certain commandants italiens ont pratiqué l'échange, en offrant les partisans capturés ou les communistes arrêtés et les autres activistes du Mouvement de libération nationale en échange pour les officiers et les soldats italiens capturés par les partisans.

Les représentants de l'Armée de libération nationale ont demandé des commandements militaires italiens du ravitaillement et du matériel sanitaire pour les officiers et les soldats capturés, car le Monténégro, étant dévasté et brûlé par l'occupant italien, n'avait assez de nourriture ni pour sa population ni pour son armée.

Les commandements italiens envoyaient du ravitaillement et du matériel sanitaire, mais ce n'était ni régulièrement ni en quantités demandées par les commandements de l'Armée de libération nationale.

L'auteur a décrit aussi le traitement des internés et des arrêtés pratiqué par les autorités de l'occupant italien.

L'article est écrit sur le fond des documents et du matériel d'archives.

SUMMARY

EXCHANGE OF PRISONERS OF WAR IN MONTENEGRO DURING THE NATIONAL LIBERATION WAR

Throughout the National Liberation War in Montenegro, the leadership of the liberation movement constantly took steps to ensure that the treatment of prisoners of war was in accordance with international public and war law.

The leadership of the liberation movement in Montenegro treated Italian officers and men as members of the forces of a belligerent country, but this was not the case on the Italian side. Captured Partisans and members of the National Liberation Movement were regarded by the occupation forces as „bandits" and executed or interned in concentration camps. The author quotes from the many Italian orders and directives in existence regarding the treatment of captured members of the People's Liberation Army.

The Italian military commands avoided negotiations with representatives of the liberation movement on the exchange of prisoners of war, since the very agreement to negotiate with the Partisans could be regarded as recognition of the national liberation movement as a belligerent party. Nevertheless, individual Italian commands carried out exchanges, giving captured Partisans or arrested communists and other active supporters of the liberation movement for captured Italian officers and men.

Representatives of the People's Liberation Army requested Italian military commands to send food and medical supplies for captured Italian officers and men, since devastated Montenegro did not have enough food for its own inhabitants and army.

Italian military commands did send some food and medical supplies, but not regularly and in the quantities requested by the commands of the People's Liberation Army.

The author describes also the treatment of internees and arrested persons by the Italian occupation forces.

The article is based on documents and archive materials.